

परोपकाराय सना विभूतयः

अंक ३५

अविविचार प्रकरण सार्थ सावयूरिक.

आदिमैताल श्री साहित्यसि निरचित.

— साधु, साधु, विविध, इत्यादि अने प्रकार
सोत वजरे मळिल

—
विचित्र अने प्रकार,

अनन्यतरकरी अने लक्षणी
वेळीच अने लक्षणी सात—अनेसाधु.

—
अने लक्षणी अने लक्षणी अने लक्षणी अने लक्षणी

अने लक्षणी अने लक्षणी अने लक्षणी

अने लक्षणी अने लक्षणी

२ १२ १५५ अने लक्षणी अने लक्षणी

—
विचित्र अने लक्षणी.

આર્તિધ્યાનથી બચવાનો ઉપાય.

મતે સોચો ન કરતોચો, પ્રવિણ્ય નેય યોગ્યવેદ;

વર્તમાનેવ શયેન, વર્તેન્તે દિ વિવક્ષણાઃ, ૧

સહજાત્યપાત્રી અર્થથી બચવા સંભવથી વિચારે કે એક ન
કરવેલ પાત્ર સંબંધના પ્રસંગ વિના અવિચારણ સંભવથી પણ
વિકલ્પો કે ચિંતા ન કરવી. આજ વર્તમાનકાળે જે સ્થિતિ આજ
પછે હિંદુ તેને સતોત્રપૂર્વક નિર્વહનાં સમસ્યાવસથાવિનાશક થાય.
અમલુ માણસો આ આવાગનુ ખાસ રીતે ધાકન કરે છે ૧

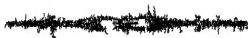
મરજીનું નું = ન

લક્ષ્મીનું ખરું સાર્થકથ.

વિવાન્તિ નયઃ સ્વયમેન જામ્બઃ, સ્વયં ન જ્ઞાતુન્તિ કલ્પાનિ વૃષાઃ;

નાદન્તિ સમ્યં સ્વલુ વારિશાલાઃ, વગેરેકાગમ સતા પ્રિયુનય.

આવાચી—નદીએ પાને પાણી પીતી નથી, વૃષ પાને
હોયે પાણી નથી પાને વર્ષાદે (પાણે) પામ્ય માને. નથી જ
(પણુ એ નય) પરને માટે જ હોય છે તેમ) નદીમાંથી લક્ષ્મી
(પણુ) પરીપ્રસાદથી માટે કિય છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૧૦૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ યવતિથાર પ્રકરણ

વિષય કદ ૬૬૩

પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ

અ'થાંકઃ ૩૬

જીવવિચાર પ્રકરણ સાર્થ સાવચૂરિક.

વાદિવેતાલ શ્રી શાંતિસૂરિ વિરચિત.

શબ્દાર્થ, લાવાર્થ, વિવેચન, કુટનોટ અને છૂટા
બોલ વગેરે સહિત.

વિવેચક અને પ્રકાશક.

જૈનશ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી
વેણીચંદ સૂરચંદ શાહ-મહેસાણા.

અમદાવાદ—શ્રી 'સત્યવિજય' પ્રિંટિંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ
હરિલાલે છાપ્યું—પાંચકુંવા નવા દરવાજા.

આવૃત્તિ પહેલી

સંવત ૧૯૭૫

વીર સંવત ૨૪૪૫

સને ૧૯૧૮.

કિંમત ૦-૫-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય ત્રીમસિકા
અનંદવાદ ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ ૧૦૨
નિવેદન.

જૈન સમાજમાં કેળવણીનો ખહોળો ફેલાવો કરવાના ઉદ્દેશથી પૂર્વાચાર્યના રચેલા ગ્રંથો મૂળ, સટીક અથવા તેના ઉપર ચાલુ જમાનાની કસાયેલી કલમથી લખાયેલા ભાષાંતર (વિવેચન) સાથે કે નવીન પદ્ધતિથી વિદ્વાન મુનિવર્ય અથવા શ્રાવકવર્યના લખેલા કે સંશોધન કરી સંગ્રહ કરેલા ગ્રંથો, ઉદાર સદ્ગૃહસ્થોની દ્રવ્યસહાયથી છપાવી તેને વિનામૂલ્યે કે અલ્પ મૂલ્યે આપી દરેક સ્થળે ગરીબ અને તવંગરને સરખી રીતે લાભ આપવાનો અમારો આ પ્રયાસ વર્ષો થયાં ચાલુ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી પરંપરાએ મોક્ષ પ્રાપ્તિ મુલભ થાય છે તે માટે પૂર્વાચાર્યોએ, નયનિક્ષેપાદિવડે અતિગહન આગમોનું રહસ્ય સમજવાને અસમર્થ એવા પણ જિનવચનામૃતનું પાન કરવાને પિપાસુ સંક્ષિપ્તરૂચી ભવ્ય જીવોને સરળતાથી યથાતથ્ય વસ્તુતત્ત્વનો ખોધ થાય તેવા અનેક પ્રકરણ ગ્રંથો સિદ્ધાંતના સાર રૂપે રચેલા છે. જીવાદિ નવ તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવા માટે શરૂઆતમાં જીવનું સ્વરૂપ જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા હોવાથી અમોએ આ જીવવિચાર નામનો ગ્રંથ તેના રહસ્યપૂર્ણ વિવેચન સાથે અમારી ગ્રંથમાળાના ૩૬ મા મહાકા તરીકે છપાવી ખહાર પાડ્યો છે.

આ પ્રકરણ ગ્રંથમાં જીવના ભેદ, તેની જાતિની નામવાર જોળખાણ, જીવોના શરીરનું પ્રમાણ, આયુષ્યનું પ્રમાણ તેમજ સ્વકાય સ્થિતિ અને પ્રાણ તથા ચેતનનું પ્રમાણ વગેરે બાબતનું

સામાન્ય વર્ણન હોવાથી તેનું નામ જીવવિચાર રાખવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ છે.

જીવનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે સર્વને સમજી શકાય તેટલા માટે અમે ઉક્ત પ્રકરણમાં મૂળ ગાથા શાસ્ત્રી મોટા ટાઇપમાં અને તેના દરેક શબ્દની નીચે ગુજરાતી અર્થ દાખલ કરેલ છે. તે સાથે સંસ્કૃત અભ્યાસીઓને પ્રાકૃત સૂત્રાનુસાર તેની કઈ વિભક્તિ છે ? તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા સારૂ દરેક પદ ઉપર તેની સંસ્કૃત અવચરિ (છાયા) મૂકેલ છે. વિભક્તિની સ્પષ્ટતા થવાથી અર્થબોધ સચોટ થાય છે. જેઓને સંસ્કૃત જ્ઞાન નથી હોતું તેવા શરૂઆતના અભ્યાસકને માટે દરેક શબ્દોના છૂટા અર્થ ગાથા નીચે મૂકવામાં આવ્યા છે, તે પછી ગાથાર્થ અને વિવેચન લખેલ છે. વિવેચનનો ઘણોખરો આધાર ઉક્ત પ્રકરણની મોટી ટીકામાંથી લેવામાં આવ્યો છે અને તે ઉપરાંત વિશેષ સમજ માટે જરૂર જોગી નોટ પણ લખવામાં આવી છે. વળી પૃથ્વીકાય વગેરે સજીવ છે એમ પદ્દર્શનસમુચ્ચયના આધારે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. પ્રકરણની પ્રાંતે જીવવિચારના છૂટા ખોલ દાખલ કર્યા છે, તે પ્રકરણમાં પ્રવેશ કરવાને શરૂઆતમાં શિખવવા યોગ્ય છે. તે પછી સ્વાધ્યાયને ઉપયોગી થવા સારૂ પ્રકરણની મૂળ ગાથા એકંદર એક સાથે આપેલ છે. તે પછી જીવના પદો લેદને સરળતાથી ગણવા માટે ઉપયોગી થાય સારૂ એક વૃક્ષના આકારે જીવ લેદ બતાવ્યા છે અને તે પછી એક પાણીના બિંદુમાં લગભગ ૩૬૦૦૦ હાલતા ચાલતા (ત્રસ) જીવો સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની મદદવડે હાલમાં જોઈ શકાય છે તેનું ચિત્ર આપવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે જેમ બને તેમ આ

બુક વિશેષ ઉપયોગી થાય અને જીવનું સ્વરૂપ સ્ફુટ સમજાય તે માટે અમે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે તેથી અભ્યાસકો પોત-પોતાના અધિકાર યોગ્ય વિગતો આમાંથી મેળવી શકશે એમ અમને ખાતરી થાય છે.

આ પ્રકરણના રચયિતા શ્રીમાન શાંતિસૂરિજી છે એમ ઉક્ત પ્રકરણની પ્રાંતે આવેલી ગાથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પણ કોની પદ્ધતિપરંપરાએ આવેલા આ શાંતિસૂરિ છે? તે સંબંધી તેમાં કે તે પ્રકરણની ટીકામાં કશો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. તપગચ્છની પદ્ધતિમાં તેમના સંબંધી આ પ્રમાણે વિગત મળી આવે છે.

—“સંવત્ ૧૦૯૪ માં જીવવિચાર પ્રકરણના કર્તા વડગચ્છના વાદીવેતાલ શાંતિસૂરિ થયા. આ વાદીવેતાલનું બિરૂદ તેઓ-શ્રીને લઘુ લોજરાજીએ આપ્યું હતું. ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીની સહાયથી ૧૦૯૭ માં તેમણે શ્રીમાળીના ૭૦૦ ગોત્રને ધૂળીકોટ પડવાની આગાહી જણાવી તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની મોટી ટીકા ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ તેમણે રચી છે (જે ઉત્તરાધ્યયનની પાઠ્ય ટીકા કહેવાય છે). કાન્હોડનગરમાં સંવત્ ૧૧૧૧ માં તેમનું સ્વર્ગ ગમન થયું.” ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ટીકાને અંતે તેમણે પોતાને ચારાપદ્ર ગચ્છીય જણાવ્યા છે જે વડગચ્છની શાખા છે. પાલનપુર નજીકમાં રામસીજી ગામમાં એક દેરાસરજીમાં પ્રતિમાજીના પબાસણ ઉપર ૧૦૮૪ માં ચારાપદ્ર-ગચ્છના શાંતિલદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો લેખ છે. આ ઉપરથી શાંતિસૂરિનું પૂરું નામ શાંતિલદ્ર હોય એમ સંભવે છે. કેમકે ગચ્છ, નામ અને સમય લગભગ મળતાં છે. આ શાંતિસૂરિએ ધનપાલ પંડિત કૃત તિલકમંજરી ગ્રંથનું પણ સંશોધન કરેલ છે.

આ ઉપરથી આ પ્રકરણ તેમણે અગ્યારમા સૈકાના અંતમાં અથવા તો બારમા સૈકાની શરૂઆતમાં રચ્યું હોય એમ જણાય છે.

આ પ્રકરણ ઉપર પાઠક રત્નાકરે સંવત્ ૧૬૧૦ માં વૃહદ્-વૃત્તિ રચી છે અને લઘુવૃત્તિ મુનિ ક્ષમાકલ્યાણે સં. ૧૮૫૦ માં રચી છે. આ બંને વૃત્તિના આધારે અમે ઉક્તગ્રંથની સંસ્કૃત છાયા અને વિવેચન લખવા પ્રયાસ કરેલ છે.

આશા છે કે ભવ્ય સર્વો આ ગ્રંથનો યથાવિધિ લાભ મેળવી યોજકના પ્રયાસને સફળ કરશે.

આ ગ્રંથની સંસ્કૃત છાયા એક વિદ્વાન મુનિવર્યે તપાસી છે અને શ્રીયુત કુંવરજી આણંદજીએ આ ગ્રંથની સંપૂર્ણ પ્રેસ કોપી અને છેલ્લાં પ્રુફશીટ તપાસેલ છે તેથી તે બંને મહાશયોનો અંતઃકરણથી આભાર માનવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાં મતિમાંઘાદિ દોષથી કે પ્રમાદવશાત્ કાંઈ ભૂલ ચૂક થઈ હોય તો તેને માટે મિથ્યા દુષ્કૃત આપી તેને સુધારીને વાંચવા સજ્જનોને વિનવીએ છીએ. ઇતિશમ્

સંવત્ ૧૯૭૫ કાર્તિક શુક્લ પૂર્ણિમા ચંદ્રવાર.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

‘ હિંદી મહાન્ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી-’

સર જગદીશચંદ્ર બોઝ નું જીવનકાર્ય એ શીર્ષકનો એક લેખ પ્રોફેસર કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા એમ. એ. એમણે વીશમી સદીના ત્રીજા પુસ્તકના પહેલા અંકમાં લખ્યો છે. તેમાં સર જગદીશચંદ્રે પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિનાં લક્ષણોની એકતા પ્રયોગોદ્વારા સિદ્ધ કરી છે. તે સંબંધી કેટલીક હકીકતો આપી છે, તે ખાસ ઉપયોગી જાણી અહીં દાખલ કરી છે. ડોક્ટર બોઝે વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓનાં લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન ગણાતાં હતાં, તેમાંના ઘણાં બંનેમાં સમાન છે તેમજ લોખંડ જેવી ધાતુઓમાં પણ સજીવ પદાર્થોના આ લક્ષણો છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.—આપણી પેઠે તેઓ ટાઢથી ઠરી જઈ મુડદાલ થાય છે, હુકથી તેજમાં આવે છે, દારૂ જેવા માદક પદાર્થોથી વધારે ચંચળ થાય છે અથવા ઘેનમાં પડે છે, ખરાબ હવાથી ગુંગળાઈ જાય છે, અતિ શ્રમથી થાકી જાય છે, મારવાથી પીડાય છે, બેલાન કરનારી દવાથી મૂંઝાં પામે છે, વિજળીથી વિશેષ ચંચળ થાય છે, વર્ષાદથી સુરત થાય છે, સૂરજની રોશનીથી સ્ફૂર્તિ પ્રકટ કરે છે અને ઝેર કે બળાત્કારથી પ્રાણ ત્યજે છે. વૃદ્ધિ-ક્ષય, સુખ-દુખ, ટાઢ-તડકો, થાક-આરામ, નિદ્રા-પોષણ સર્વ આપણી માફક તેઓ પ્રકટ કરે છે. અત્યાર સુધી માત્ર આપણે તેની ભાષા સમજતા નહિ, આપણા નેત્રો એની લાગણીઓ જોઈ શકતા નહિ, તેથી આપણે તેને જડ માનતા હતા તથા નિર્જીવ કહેતા હતા. હવે ડોક્ટર બોઝે એમને બોલતાં કર્યાં છે, કહો કે એમની બોલી આપણને શિખવી છે. વનસ્પતિને એમણે કલમ આપી છે. એ કલમથી જે પત્રો લખાય છે તેમાં આ બિચારાં હવે પોતાનું હૈયું ઠાલવે છે. ઠાંબોઝે એક ચંત્ર બનાવ્યું છે, એક ઝીણી રેશમી દોરી વતી છોડવાનાં પાંદડાંને એક ન્હાના અને બહુ સારી રીતે ગોઠવેલા લીવરના એક હાથ

સાથે જોડવામાં આવે છે, લીવરનો ખીજે હાથ એક લાંબો પા-
તળો સીધો લટકતો તાર હોય છે, પાંદડામાં એવી લગાર પણ
ગતિ હોય કે જે આંખે પણ દેખાય નહિ તોપણ તે ગતિ આ
રચનાથી લીવરદ્વારા તારમાં એટલા ગણી મોટી થાય છે કે જેથી
તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. તારની નીચેની અણીને જરાક વા-
ળવામાં આવે છે ને તે વાળેલી અણી એક મેશથી કાળા કરેલા
કાચને અડકેલી રહે છે, એક બાળુથી તે તારને વિજળીક આં-
દોલનો આપીને ઇચ્છા મુજબ ગતિથી હલાવી શકાય છે, ખીજી
બાળુથી અમુક ચોક્કસ ગતિથી કાળો કાચ નીચે ઉતરે છે. જ્યાં
અને જ્યારે તાર કાચને અડકે છે ત્યાં અને ત્યારે ઝીણું ટપકું મેશના
ઉખડી જવાથી થાય છે. આ તાર તે વનસ્પતિની કલમ, કાળો
કાચ પત્ર અને આ ટપકાંઓ તેઓનાં અક્ષરો. આ નાળુક યંત્રથી
વનસ્પતિની ગૂઢ હિલચાલો તથા હાવભાવો હજારો ગણા મોટા
થાય છે કમળનું ફૂલ કે કોખીની ગાંઠ આજ લેખિનીથી પોતાનું
આત્મવૃત્ત પ્રકટ કરી શકે છે. સ્નાયુ માત્રનું એ એક લક્ષણ છે
કે જ્યાંસુધી તે સજીવ હોય ત્યાંસુધી એને વિજળીનો ધક્કો લા-
ગતાં એકદમ સંકોચાય છે. વનસ્પતિમાં આવા આંચકા અને
સંકોચો એટલા ખારીક હોય છે કે આ યંત્રથી વિપુલ થાય છે
ત્યારેજ તે પકડાય છે. આપણા સ્નાયુ જેમ મહેનતથી થાકી જાય
છે અને થાક ઉતર્યા પછીજ ફરી મહેનત કરી શકે છે તેમ વન-
સ્પતિના સ્નાયુ થાકથી સુસ્તી ખતાવે છે અને પૂરો આરામ
મળ્યા પછી ક્રિયાવાન થઈ શકે છે. વનસ્પતિને જ્ઞાનતાંતુ છે,
હૃદય છે, તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને મરણ પણ થાય છે. આ બધા
પ્રયોગો તેમણે અનેક વનસ્પતિ ઉપર યંત્રોદ્વારા અજમાવ્યા છે.

વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ તેમનો આખો લેખ ખાસ વાં-
ચવા જેવો છે.)

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૯	૮	તરી	તૂરી
૯	૯	ઊં	ઊસં
૧૧	૨	જસા	જસા
૧૨	૧૮	અંગ રાનો	અંગારાનો
૧૫	૭	તનવાત	તનુવાત
૧૭	૨૨	કંદા:	કંદા
૧૭	૨૩	વકુર્ણનીગી	વર્ણની કુગી
૪	૧૮	ખીજ	ખીજ.
૨૬	૧૯	અન્તમુહૂર્ત્તાં	અન્તર્મુહૂર્ત્તાં
૨૬	૭	સક્ષમ	સૂક્ષમ
૩૨	૧૮	જાણવી	જાણવો
૩૮	૬	ખડક માંકડી	ખડ માંકડી
૭૬	૧૨	સાગરોપમાનિ	સાગરોપમાણે.
૭૮	૫	પુનર્મણિત:	પુનર્મણિત:

जीवविचार प्रकरणं.

भुवनप्रदीपं वीरं नत्वा *भणामि अबुधबोधार्थं

भुवणपईवं वीरं, नमिज्जुण जणामि अबुहबोहत्थं।

अथ भुवनने विषे दीपकं } नमस्कार करीने कहुं 'छुं'. } अज्ञात ज्ञेयानां
समान, वीरजिनने } बोधने भाटे

जीवस्वरूपं किंचिदपि यथा भणितं पूर्वसूरिभिः

जीवसरूपं किंचिदपि, जह जणियं पुवसूरीहिं ॥ १ ॥

ज्वनं स्वप्न कांछिकं जेम कडेडा ? पूर्वाचार्योऽयं

भुवण=भुवन (जल) ने विषे,

पईवं=प्रदीप (समान),

वीरं=महावीर स्वामीने.

नमिज्जुण=नमस्कार करीने.

जणामि=कहुं 'छुं'.

अथुह=(तत्त्वविचारने विषे)

अज्ञानी ज्ञेयाने.

बोहत्थं=बोध थवाने अर्थे.

ज्वसरूपं=ज्वनं स्वप्न.

किंचिदपि=केवलमात्र.

जेम=जेम, जेवी रीते.

जणियं=कहुं 'छुं'.

पुव=पूर्वना.

सूरीहिं=आचार्योऽयं.

* सत्सामीप्ये सद्वद्वा इति भविष्यति वर्तमाना (५-४-१)

અર્થ—(ત્રણ) ભુવનને વિષે દીપક સમાન શ્રી વીરજિનને નમસ્કાર કરીને અજ્ઞાત ભુવોના બોધને માટે, જેવું પૂર્વાચાર્યોએ કહેલ છે તેવું ભવનું સ્વરૂપ કાંઈક કહું છું. ૧

વિવેચન:—આ પ્રથમ ગાથાના પૂર્વાર્દ્ધમાં અંથકાર વાદિ-વેતાલ શ્રી શાંતસૂરિએ પોતાના ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવા વડે વિધનની શાંતિને માટે મંગળાચરણ કરેલું છે અને ઉત્તરાર્દ્ધમાં અભિધેય-અંથનો વિષય કહેલ છે. દરેક અંથ શરૂ કરતાં આદિમાં મંગળ, અભિધેય, સંબંધ અને પ્રયોજન એ અનુબંધ ચતુષ્ટય જણાવવાજ જોઈએ. તે અનુસારે અહીં વીરં નમિ-છાણુ એ પદોવડે મંગળાચરણ અને ભુવસરૂવં પદવડે અભિ-ધેય જણાવેલ છે. સંબંધ અને પ્રયોજન ઉપલક્ષણથી સમજવું. તે આ પ્રમાણે—સાધ્ય સાધનરૂપ, અથવા ઉપાયોપેયરૂપ સંબંધ જાણવો. તેમાં આ શાસ્ત્ર તે ઉપાય અથવા સાધન જાણવું અને શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન તે સાધ્ય અથવા ઉપેય જાણવું. પ્રયો-જન બે પ્રકારે છે, અંથકારનું અને શ્રોતા (અંથ સાંભળનાર-જાણનાર) નું. તે બંને વળી બન્ને પ્રકારે છે, અનંતર (તાત્કા-લિક) અને પરંપર (ઉત્તરોત્તર). પ્રાણીઓનો ઉપકાર કરવો એ કર્તાનું અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કરવું એ શ્રોતાનું અનંતર પ્રયો-જન જાણવું. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવું એ કર્તા અને શ્રોતા બંનેનું પરંપર પ્રયોજન જાણવું. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સત્શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અવાથી મનુષ્ય સંસારચક્રી વિરક્ત થાય છે અને તેથી સમક્તિ પા-મીને પરંપરાએ મોક્ષને પામે છે. અહીં કોઈએમ શંકા કરે કે અંથકાર ગમે તેવો ઉત્તમ અંથ કરે અગર ઉપદેશ આપે પરંતુ શ્રોતાજન તેનો ઉપયોગ કરે નહિ તો તેનો શ્રમ નિષ્ફળ જ-

વાથી તેમના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય નહિ. તેને માટે વાચક પ્રવર શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતી મહારાજ કહે છે કે—‘ સર્વજ્ઞ દેવે કહેલા ધર્મનો ઉપદેશ દેવાવડે જેઓ સંસાર ભ્રમણાદિ દુઃખે પીડાયેલા જીવો ઉપર ઉપકાર કરે છે તેઓ જલદીથી મોક્ષ પામે છે. ’ અર્થાત્ ઉપદેશવડે શ્રોતાને કૃણ થાઓ અગર ન થાઓ પરંતુ વક્તાને તો અવશ્ય લાભ થાય જ છે.

સ્વર્ગ (દેવલોક), મૃત્યુ (મનુષ્ય લોક) અને પાતાળ (અધોલોક) રૂપ ત્રણ ભુવનને વિષે દીવા જેવા શ્રીમદ્દાવીર દેવને નમસ્કાર કરીને હું (અંથ-કર્તા શ્રી શાંતિસૂરિ) જીવનું સ્વરૂપ કહું છું. અહીં ‘ ભણામિ ’ ક્રિયાપદ પહેલા પુરૂષનું એક વચન હોવાથી કર્તા ‘ હું ’ અધ્યાહાર બાબતે. વિશેષ પ્રકારે કર્મસમૂહનો નાશ કરે તે વીર અથવા વિશેષ પ્રકારે તપ વડે શોભે તે વીર અથવા ઉત્તમ પ્રકારના બીર્યયુક્ત હોય તે વીર, એ પ્રકારે વીર શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. વીરબિન કેવા છે ? જેમ આપણે દીવાના પ્રકાશવડે જીવ, અજીવાદિ પદાર્થો જોઈ શકીએ છીએ તેમ તેઓ કેવળજ્ઞાનરૂપ દીવા વડે ત્રણ ભુવનમાં રહેલા જીવાજીવાદિ સમસ્ત પદાર્થોને એકી સાથે બાળી દેખી શકે છે. જીવનું સ્વરૂપ કેવી રીતે કહે છે ? સિદ્ધ અને સાંસારિક જીવોના ભેદવાળું કંઈક એટલે થોડા અક્ષર અને ઘણા અર્થવાળું. અપિ શબ્દ કહેવાવડે એમ સૂચવે છે કે જીવસ્વરૂપ સંબંધી કહેવા યોગ્ય તો ઘણું છે છતાં તેમાંથી અમુકજ કહીશ. વળી અંથકાર પોતાની લઘુતા જણાવવાને અર્થે કહે છે કે— ગૌતમસ્વામિ, સુધર્માસ્વામિ વગેરે ગણધર મહારાજ અને જંબુસ્વામિ વગેરે પૂર્વાચાર્યોએ જે પ્રકારે સિદ્ધાંત અને પ્રકરણ

અંથમાં વર્ણવેલ છે તે અનુસારે હું કહીશ પણ મારી મતિ-
કદપનાએ કહીશ નહિ. શા માટે જીવસ્વરૂપ કહું છું? જીવા-
જીવાદિ પદાર્થનું જ્ઞાન જે જીવોને નથી એવા અજ્ઞાતજીવોને
સમજવા માટે. આ અંથમાં જીવ સંબંધી હકીકત હોવાથી જીવ-
વિચાર નામ આપવામાં આવ્યું છે. અહીં જાણામિ ક્રિયાપદમાં
વર્તમાન કાળ છે તે ભવિષ્યકાળના અર્થવાળો છે. ૧

જીવાઃ મુક્તાઃ સંસારિણશ્ચ ત્રસાઃ સ્થાવરાશ્ચ સંસારિણઃ

જીવા મુક્તા સંસારિણો ય તસ થાવરા ય સંસારી ॥

જીવો મુક્ત સંસારી અને ત્રસ સ્થાવર અને સંસારી

પૃથિવી જલં જ્વલનઃ વાયુ—વનસ્પતિઃ સ્થાવરા જ્ઞેયાઃ

પૃથ્વી જલ જલણ વાયુ, વનસ્પતિ થાવરા નેયા ॥૨॥

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડિકાય, વાડિકાય, વનસ્પતિકાય સ્થાવરો જાણવા.

જીવા=જીવો.

મુક્તા=સિદ્ધ થયેલા, મુક્ત.

સંસારિણો=સંસારી જીવો.

અ=તથા.

તસ=ત્રસ (હાલે ચાલે તે).

થાવરા=સ્થાવર (સ્થિર રહે તે).

સંસારી=સંસારી.

પૃથ્વી=પૃથ્વીકાય, માટી, પથ્થરોદિ.

જલ=અપ્કાય, પાણી.

જલણુ=તેડિકાય, અગ્નિ.

વાડી=વાયુકાય, વાયરો.

વનસ્પતિ=વનસ્પતિકાય.

નેયા=જાણવા.

અર્થ—જીવો મુક્ત અને સંસારી એમ બે પ્રકારે છે. ત્રસ અને સ્થાવર એ બે પ્રકારે સંસારી જીવો છે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલિકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચ સ્થાવર જાણવા. ૨

વિવેચન—હવે ગ્રંથકાર પહેલી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવ્યા મુજબ જીવનું સ્વરૂપ કહે છે, તે આ પ્રમાણે—જીવ ધાતુ, ‘પ્રાણ ધારણ કરવાના અર્થવાચી હોવાથી આયુષ્યના યોગે જે પ્રથમ જીવતા હતા, હાલમાં જીવે છે અને હવે પછી અવિષ્યમાં જીવશે તે જીવો જાણવા. એ જીવો મુક્ત એટલે દુષ્ટ આઠ કર્મના વિપાકો (ફળ-અનુભવ) નો નાશ કરવાથી શરીર-રાદિના આત્મતિક વિયોગવાળા સિદ્ધ પરમાત્મા અને સંસારી એટલે જેમાં જીવો સંસરણ (ભ્રમણ) કરે તે સંસાર અને એ ચાર ગતિરૂપ સંસાર જેને છે તે સંસારી, એમ બે ભેદ છે. સિદ્ધ જીવો એકજ લેહવાળા હોવાથી પ્રથમ સંસારી જીવોના ભેદો કહે છે. સંસારીના ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે ભેદ છે. ટાઢ અને ગરમીથી પીડાતાં તેના નિવારણ માટે પ્રયત્ન કરે અર્થાત્ ટાઢ વાતી હોય તો છાંયાથી તડકે અગર તાપ પાસે

૧ પ્રાણના બે ભેદ છે, દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ. દ્રવ્ય પ્રાણના દશ ભેદ છે, જે આગળ ૪૨ મી ગાથામાં કહેવામાં આવશે અને ભાવપ્રાણના ચાર ભેદ છે—અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંતવીર્ય. સંસારી જીવને દ્રવ્ય પ્રાણ તથા ભાવ પ્રાણ અને મુક્ત જીવને માત્ર ભાવ પ્રાણ હોય છે.

૨ વર્તમાન સ્વરૂપમાં કાષ્ઠ જાતની ઉપાધિ નથી માટે. જિનસિદ્ધાદિ જે સિદ્ધના ભેદો આગળ કહેવામાં આવશે તે તો પૂર્વ અવસ્થાની અપેક્ષાએ જાણવા.

જાત્ર અને તાપથી પીડાય તો છાંયે જાત્ર તે ત્રસ (બેઈંદ્રિય વગેરે). તાપાદિથી પીડાયા છતાં તેનું નિવારણ કરવાને અસમર્થ હોવાથી એકજ સ્થળે રહે તે સ્થાવર (એકેંદ્રિય). સ્થાવર કરતાં ત્રસ જીવો વિશેષ પુણ્ય પ્રકૃતિવાળા અને સમર્થ હોવાથી તેમજ મોક્ષનું મુખ્ય અંગ હોવાથી (ત્રસજ મોક્ષે જઈ શકે, સ્થાવર ન જાત્ર તેથી) સૂત્રકારે ત્રસ અને સ્થાવર એ ક્રમ દર્શાવ્યો. સ્થાવર જીવો પાંચ પ્રકારે જાણવા, તે આ પ્રમાણે-પૃથ્વીકાય (માટી), અપ્કાય (પાણી), તેજકાય (અગ્નિ), વાયુકાય (પવન) અને વનસ્પતિકાય (ઝાડપાલો). અહીં ત્રસ શબ્દ પ્રથમ જણાવ્યો છતાં સ્થાવરનું વર્ણન પ્રથમ શરૂ કર્યું તે એટલા માટે કે-પ્રાયઃ જીવો એકેંદ્રિયને વિષે ભ્રમણ કરીને પછી બેઈંદ્રિયાદિને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્રમ બતાવવા સ્થાવરનું વર્ણન કરીને પછી ત્રસનું વર્ણન કરશે. આ પાંચ સ્થાવરનાં નામ શ્રીઠાણાંગ સૂત્રને વિષે અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહ્યાં છે, ૧ ઈંદ્ર સ્થાવરકાય, ૨ બ્રહ્મા સ્થાવરકાય, ૩ શિવ સ્થાવરકાય, ૪ સંમતિ સ્થાવરકાય અને ૫ પ્રજાપતિ સ્થાવરકાય.* ૨

*જિન પ્રણીત વચનનો વિચાર કરીને સ્થવીર ભગવંત જીનાલિંગમ સૂત્ર (ઉપાંગ) માં જીવના બેદો આ પ્રમાણે વર્ણવે છે.-સંસારી જીવ બે પ્રકારે છે.-ત્રસ, સ્થાવર. સ્થાવર જીવ ત્રણ પ્રકારે છે.-પૃથ્વી, અપ્, વનસ્પતિ. ત્રસ જીવ ત્રણ પ્રકારે છે.-તેજ, વાહ અને ઉદાર (મ્હોટા) ત્રસ. સંસારી જીવો ત્રણ પ્રકારે છે.-ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકો. વળી ચાર પ્રકારે છે.-નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવો. વળી પાંચ પ્રકારે છે.-એકેંદ્રિય, બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચારિંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય. વળી છ પ્રકારે છે.-પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાહ, વનસ્પતિ અને ત્રસ. વળી સાત પ્રકારે છે.-નારક, તિર્યંચ, તિર્યંચણી, મનુષ્ય, મનુષ્યની ત્રી, દેવ અને દેવી. વળી આઠ

સ્ફટિક-મણિ-રત્ન-વિદ્યુત-હિંગુલ-હરિતાલ-મનઃશિલ-રસેદ્રાઃ

ફલિહમણિરયણવિદ્યુત-હિંગુલહરિયાલમણસિલ્લરસિંદા

સ્ફટિક, મણિ, રત્ન, પરવાળા, હિંગુલો, હરતાળ, મણિશિલ અને પારો

પ્રકારે છે;— ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયવાળા નારકો અને તે શિવા-
યના નારકો. એમ દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચના બધે બેદો. વળી
નવ પ્રકારે છે,—પૃથ્વી, અપ્, તેહ, વાહ, વનસ્પતિ, બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય
ચૈરિંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય. વળી દશ પ્રકારે છે.—પ્રથમ સમય એકેંદ્રિય અને
અપ્રથમ સમય એકેંદ્રિય, એ પ્રકારે બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચૈરિંદ્રિય અને
પંચેંદ્રિયના બધે બેદ. કેટલાક આચાર્ય સર્વ જીવોના બેદો આ પ્રકારે વ-
ર્ણવે છે.—સર્વ જીવો એ પ્રકારે છે.—સિધ્ધો અને સંસારી અથવા ઇંદ્રિય-
વાળા અને ઇંદ્રિય વિનાના (સિદ્ધ) અથવા શરીરી અને અશરીરી (સિદ્ધ)
અથવા યોગવાળા અને યોગ રહિત (૧૪ મા ગુણસ્થાનવાળા અને સિદ્ધ)
અથવા વેદવાળા અને વેદ રહિત, અથવા કષાયવાળા અને કષાય રહિત
અથવા લેશ્યાવાળા અને લેશ્યા રહિત અથવા જ્ઞાની અને અજ્ઞાની અથવા
આહારી અને અણુહારી અથવા ભાષાવાળા અને ભાષા રહિત. અથવા
સાકારોપયોગવાળા અને અનાકારોપયોગવાળા. સર્વ જીવો ત્રણ પ્રકારે
છે.—સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ, મિથ્યા દ્રષ્ટિ અને મિશ્ર દ્રષ્ટિ. અથવા પરીત સંસારી (ન-
જકર્મા સિદ્ધ થાય તેવા), અપરીત સંસારી અને નોપરીતનોઅપરીત
(સિદ્ધ). અથવા પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા અને નોપર્યાપ્તાનોઅપર્યાપ્તા. અથવા
સૂક્ષ્મ, બાદર અને નોસૂક્ષ્મનોબાદર. અથવા સંસિ, અસંસિ અને નોસં-
સિનોઅસંસિ, અથવા જાગ્ય સિદ્ધ, અજાગ્ય સિદ્ધ અને નોજાગ્યસિદ્ધનો-
અજાગ્ય સિદ્ધ. અથવા ત્રસ, સ્થાવર અને નોત્રસનોસ્થાવર. અથવા સર્વ
જીવો ચાર પ્રકારે છે—મનોયોગિ, વચનયોગિ, કાયયોગિ અને અયોગિ. અ-
થવા બી વેદવાળા, પુરુષ વેદવાળા, નપુંસક વેદવાળા અને વેદ રહિત
અથવા ચક્ષુદર્શની, અચક્ષુદર્શની, અવાધિ દર્શની અને કેવળ દર્શની અથવા

કનકાદયઃ ધાતવઃ સ્વટિકા વર્ણિકા અરણેટકઃ પલેવકઃ

કળગાદ્ય ધાતુ સેદો, વન્નિઅ અરણેદ્ય પલ્લેવા ॥૩॥

સોનું વગેરે ધાતુ ખડી હરમજી ધોળી માટી# પલેવાપાપાણી.

કલિહ=સ્વટિક રત્ન

મણિ=ચંદ્રકાંતાદિક મણિ.

રથજી=રત્ન.

વિદુમ=પરવાણા.

હિંગુલ=હિંગલો.

હરિયાલ=હડતાલ.

મણિસલ=મણિશિલ.

રસિંદા=પારો.

કળગાદ્ય=કનકાદિ (સોનું વગેરે).

ધાઉ=ધાતુ.

સેદો=ખડી માટી, ચાક.

વન્નિ=કાલ રંગની માટી, હરમજી.

અરણેદ્ય=પાપાણીના કટકાની સાથે

મળેલી ધોળી માટી.

પલેવા=એક જાતનો પાપાણી.

* અરણેટા પાપાણી પણ કહેવાય છે.

સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત અને નોસંયતનોઅસંયત. સર્વ જીવો પાંચ પ્રકારે છે-નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવતા અને સિદ્ધ અથવા ક્રોધી, માની, માયી, લોભી અને અક્રોધી. સર્વ જીવ છ પ્રકારે છે-એકંદ્રિય, બેકંદ્રિય, ત્રેકંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય, પંચેંદ્રિય અને ઇંદ્રિય રહિત અથવા આદ્યારિક શરીરી, વૈક્રિય શરીરી, આહારક શરીરી, તૈજસ શરીરી, કાર્મણ શરીરી અને અશરીરી. સર્વ જીવો સાત પ્રકારે છે-પૃથ્વીકાય, અપૃથ્વીકાય, તેજકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્વક્કાય અને કાય રહિત. સર્વ જીવો આઠ પ્રકારે છે-નારક, તિર્યંચ, તિર્યંચણી, મનુષ્ય, મનુષ્યની સ્ત્રી, દેવતા, દેવી અને સિદ્ધ. અથવા મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની, કેવળ જ્ઞાની, મતિ અજ્ઞાની, શ્રુત અજ્ઞાની અને વિભંજ જ્ઞાની. સર્વ જીવો નવ પ્રકારે છે-એકંદ્રિય, બેકંદ્રિય, ત્રેકંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય, નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવતા અને સિદ્ધ. અથવા પ્રથમ સમય નારક, અપ્રથમ સમય

અમ્બ્રકં તૂરી ઝણં મૃત્તિકા પદ્માણજાદ્યો જ્નેકાઃ
 અઙ્ગજય તૂરી ઝસં, મટ્ટી પાહાણજાદ્યં જ્નેકાઃ
 અમ્બરખ તૂરી ખારો માટી પત્થરની જાતો અનેક
 સૌવીરાંજનલવણાદયઃ પૃથિવી-મેદાશ્ચ-ત્યાદયઃ

સૌવીરંજનલુણાદ્ય, પુઠવિજ્ઞેયા ઇ ઇચ્છાઈ ॥ ૪ ॥

ધોળો કાળો મુરખો, મીઠું વગેરે, પૃથ્વીકાયના ભેદો ઇત્યાદિ

અઙ્ગજય=અમ્બરખ (પાંચ વર્ણનો).

તૂરી=એક જાતની માટી.

ઊ 'ખારો, ઉસ,

મટ્ટી=માટી.

પાહાણ=પાષાણ, પત્થરની.

જાઈઓ=જાતિઓ.

જ્નેકા=અનેક.

સૌવીરંજન=ધોળો કાળો મુરખો.

લુણાદ્ય=સઘર વિગેરે ક્ષાર.

પુઠવિ=પૃથ્વીકાય જીવોના.

ભેદા=ભેદો.

ઈ=અન.

ઈચ્છાઈ=ઇત્યાદિ.

નારક, એ પ્રમાણે તિર્યંચ, દેવતા અને મનુષ્યના બધે ભેદ
 અને સિદ્ધ સર્વ જીવો દશ પ્રકારે છે.-૧૫. તેડે, વાયુ,
 વનસ્પતિ, બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચૈરિંદ્રિય, પંચેંદ્રિય અને ઇંદ્રિય રહિત. અથવા
 પ્રથમ સમય નારક, અપ્રથમ સમય નારક એ પ્રમાણે તિર્યંચ, મનુષ્ય,
 દેવતા અને સિદ્ધના બધે ભેદ. જીવો ચોવીશ પ્રકારે છે.-નારક ૧, અસુર
 કુમારાદિ દશ ભવનપતિ ૧૧, પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચ સ્થાવર ૧૬, બેઈંદ્રિય
 તેઈંદ્રિય, ચૈરિંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય તિર્યંચ ૨૦, મનુષ્ય ૨૧, અંતર ૨૨,
 જ્યોતિષ્ક ૨૩ અને વૈમાનિક ૨૪. જીવો બત્રીશ પ્રકારે છે,-વિકલેંદ્રિય
 જીવોના પચાસ અને અપચાસ એમ છ ભેદ, પંચેંદ્રિયના ચાર ભેદ અને
 એકેંદ્રિયના બાવીશ ભેદ. વળી જીવો આઠ પ્રકારે પણ કહ્યા છે. અંડજ,
 પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સરંવેદજ, ઉદ્ભિજ, સંભૂતજ અને ઔપપાતિક.

અર્થ—સ્ફટિક, મણિરત્ન, પરવાળા, હિંગલો, હરતાળ, મણુશિલ અને પારો; સુવર્ણ વગેરે સાત ધાતુ, ખડી, હરમણ, ધોળીમાટી, પલેવા જાતનો પાષાણ; અખરખ, તૂરી જાતની માટી, ખારો, માટી પાષાણની અનેક જાત, ધોળો કાળો સુરમો, મીઠું વગેરે ખાર ઇત્યાદિ પૃથ્વીકાયના લેદો જાણવા. ૩-૪

વિવેચન—હવે બે ગાથા વડે પૃથ્વીકાય જીવોના લેદો કહે છે. પૃથ્વી છે શરીર જેનું તે પૃથ્વીકાય. સ્ફટિકરત્ન ઉપલક્ષણથી અંક રત્ન, તૈલિકરત્ન વગેરે પણ લેવા, મણિઓ તે ચંદ્રકાંત વગેરે. રત્ન તે વજ્રરત્ન (હીરા), કર્કેતન રત્ન વગેરે. અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થાય તે મણિ અને ખાણમાં ઉત્પન્ન થાય તે રત્ન. પરવાળા, હિંગલો (કાચો), હરતાળ, મણુશિલ અને પારો એ પ્રસિદ્ધ છે. સુવર્ણ વગેરે સાત ધાતુ તે આ પ્રમાણે—સોનું, રૂપું, ત્રાંબું, જસત (તરબું), કથીર, સીસું અને લોહું. એ ધાતુ, માટી સાથે મળેલી હોય ત્યારે પૃથ્વીકાય અને અગ્નિસંયોગે અગ્નિકાય હોય. ખડી, લાલ માટી (હરમણ), પાષાણના ટુકડા સાથે મળેલ ધોળી માટી, પલેવા જાતનો પાષાણ, પાંચ રંગનો અખરખ, લૂગડાંને પાશ દેવાના કામમાં વપરાય છે તે તૂરી જાતની માટી, ઉસ (ખારો), માટી અને પત્થરની અનેક જાત, ધોળો કાળો સુરમો, મીઠું, સિંધવ, ખીડ લવણ, કાચ લવણ, સાજી વગેરે ક્ષાર ઇત્યાદિ પૃથ્વીકાય જીવોના લેદો જાણવા. આદિ શબ્દે બીજા લેદો પણ લેવા. ૩-૪

ભૌમાંતરીક્ષમુદકં અવશ્યાયઃ હિમં કરકો હરિતણુ મહિકા
જોમંતરિક્ષમુદગં, ઝસા હિમ કરગ હરિતણુ મહિયા
ભૌંયમાંથી નીકળતું, આ } આકળ, હિમ, કરા, વનસ્પતિ } ધૂમસ
કાશમાંથી પડતું પાણી } ઉપર જામેલાં પાણીનાં બિંદુ }

भवन्ति घनोदध्यादयः भेदाः अनेके च अप्कायस्य
હુંતિ ઘણોદદિમાઈ, જેઝાણેગા ય ઝાઝસ્સ ॥૫॥
હોય છે. ઘનોદધિ વગેરે ભેદો અનેક અને અપ્કાય જીવોના

ભૌમ=ભૂમિનું.

અંતરિક્ષ=આકાશનું.

ઉદગ=પાણી.

ઝાસા=જાસતું પાણી, આકળ.

હિમ=હિમ, ધરતી.

કરગ=કરા.

હરિતણુ=વાસ પ્રમુખ લીલી વન.

સ્પતિના અમ્મ ભાગ ઉપર જા.

મેલાં પાણીનાં બિંદુ.

મહિઝા=વરસાદની ફરફર, ધુમ-
રીનું પાણી.

હુંતિ=પાય છે.

ઘણોદદિમાઈ=ઘનોદધિ આદિ.

ભેઝા=ભેદો.

જોગા=અનેક.

ઝાઝસ્સ=અપ્કાય જીવોના.

અર્થ—ભૌંયમાંથી નીકળતું પાણી, આકાશમાંથી પડતું પાણી, આકળનું પાણી, હિમનું પાણી, કરાનું પાણી, લીલી વનસ્પતિ ઉપર જામેલાં પાણીનાં બિંદુ, ધુવરીનું પાણી અને થીજ્યા ઘી જેવું પાણી (ઘનોદધિ) વગેરે અનેક ભેદો અપ્કાય જીવોના છે.

વિવેચન—હવે અપ્કાય જીવોના ભેદો કહે છે. અહીં ઉદક શબ્દ દરેક પદ સાથે જોડવો. કુવા, વાવ વગેરેનું પાણી તે ભૂમિ જળ; વરસાદનું પાણી તે અંતરીક્ષ જળ; આકળનું પાણી;

શિશિર ઋતુમાં યાદને લીધે પાણી ઠરી જાય તે હીમ; કરાનું પાણી તે પત્થરના કકડા જેવું કઠણ પાણી વરસાદ સાથે પડે છે તે; વર્ષા અને શરદ ઋતુમાં પૃથ્વીમાં રહેલ રસના યોગે લીલી વનસ્પતિ ઉપર પાણીના ટીપાં જામી જાય છે તે હરિ- તણુ; ધુમસ (ધુંવરી) નું પાણી અને ઘનોદધિ તે થીન્યા (જામેલા) ઘી જેવું કઠણ પાણી-નરક પૃથ્વી અને વિમાનના આધારભૂત અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણ જલપિંડ છે તે. એ વગેરે અપ્કાય જીવોના અનેક ભેદો હોય છે. ૫

અંગારો જ્વાલા મુર્મુરઃ ઉલ્કાશનિઃ કણકઃ વિષ્ણુદાદયઃ

અંગારા જ્વાલા મુર્મુર, ઉલ્કાશનિ કણક વિષ્ણુમાર્ગયા ।

અંગારા જ્વાલા તણુખા ઉલ્કાપાત, } આકાશથી } (વિજળી વગેરે
આકાશથી } પડતા તારા
પડતા અગ્નિકણ } જેવા અગ્નિકણ }

અગ્નિજીવાનાં મેદાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ નિપુણબુદ્ધયા

અગ્નિજિયાણં જ્ઞેયા, નાયવ્વા નિપુણબુદ્ધી ॥૬॥

અગ્નિકાય જીવોના ભેદો જાણવા. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે

અંગારા=અંગરોનો અગ્નિ.

જ્વાલા=જ્વાલાનો અગ્નિ.

મુર્મુર=મ્મસદિ, ભાડો.

ઉલ્કા=ઉલ્કાપાતનો અગ્નિ.

અસંખ્ય=અનંતો માર મારતાં પડતો અગ્નિ.

કણુક=કણીયાનો અગ્નિ.

વિજળુ=વિજળી.

આર્ધઆ=આદિ.

અગ્નિ=અગ્નિકાય,

જિઆણુ=જીવોના.

ભેદા=ભેદો.

નાયવ્વા=જાણવા યોગ્ય.

નિપુણુ=નિપુણ, સૂક્ષ્મ,

બુદ્ધીએ=બુદ્ધિવડે.

ઘનવાતતનુવાતાદિકાઃ મેદાઃ સ્વલુ વાયુકાયસ્ય

ઘણતણુવાયાઈયા, મેયા સ્વલુ વાઙકાયસ્સ ॥ ૭ ॥

ઘનવાન તનુવાત વગેરે ભેદો નિશ્ચે વાઉકાય જીવના

ઉદ્ભ્રામક=ઉદ્ભ્રામક એટલે ઉંચે
જમાવે તેવો વાયુ.

ઉત્કલિકા=ઉત્કલિક એટલે નીચે
પડતો વાયુ.

મંડલી=મંડલીઓ, મંડલિક.

મહા=મહાવાયુ.

શુદ્ધ=શુદ્ધવાયુ.

શુન્જવાયા=શુન્જરવ કરતો વાયુ.

ધણુતણુવાયા=ઘનવાયુ અને તનુવાયુ.

આઈયા=આદિક.

મેયા=મેદો.

ખલુ=નિશ્ચે.

વાઉકાયસ્સ=વાઉકાયના.

અર્થ—ઉદ્ભ્રામક વાયુ (ઘાસ વગેરેને ઉંચે જમાવે તે),
ઉત્કલિકાવાયુ (રહી રહીને વાયુ જેનાથી ધૂળમાં રેખા-ઝાંક-
ળીઓ પડે તે), મંડળીવાયુ (મંડળને આકારે વાયુ તે), મહા
વાયુ, શુદ્ધવાયુ (ધીમે ધીમે વાયુ તે), શુન્જવાયુ (શુન્જરવ
કરતો વાયુ તે), ઘનવાત (થીજ્યા ધી જેવો વાયુ) અને તનુ
વાત (તપાવેલા ધી જેવો-પાતળો વાયુ) ઇત્યાદિ ભેદો વાયુ-
કાય જીવોના નિશ્ચે જાણવા. ૭

વિવેચન—જે ઘાસ વગેરેને ઉંચે જમાવે અથવા ખહાર
રહેલ એવા પછુ ઘાસ વગેરેને જે વિવક્ષિત (અમુક) ક્ષેત્રમાં
નાંખે તે ઉદ્ભ્રામકવાયુ. એનું જીભુ' નામ સંવર્તક વાયુ જાણવું.
જે રહી રહીને વાયુ અને જેનાવડે ધૂળમાં રેખા (ઝાંકળીઓ)
પડે તે ઉત્કલિકા વાયુ. જે મંડળાકારે વાયુ છે અર્થાત્ પાંદડા

વગેરેને મંડળાકારે ભમાવે છે તે મંડલિકવાયુ (વંટોલીયો). મહોટો વાયરો તે મહાવાયુ. મુહ પાઠ હોય ત્યાં મુખ (મોઢા) નો વાયુ એવો અર્થ થાય છે પણ તે તો અચિત્ત હોય છે. ધીમે ધીમે વાયુ (ઉત્કલિકાદિ ભેદ રહિત) તે શુદ્ધ વાયુ. ગુંબરવ કરતો વાયુ તે ગુંબવાયુ. ઘનોદધિની પેઠે રત્નપ્રભાદિ નરક પૃથ્વીના અને સૌધર્માદિ દેવલોકના આધારભૂત જે વાયુ તે ઘનવાયુ અને તનવાયુ. ઘનવાયુ થીજ્યા ધી જેવો કઠણ અને તનવાયુ તપાવેલા ધી જેવો પાતળો હોય છે. આ બંને વાયુનો પિંડ (ઉચ્ચપણે વિસ્તાર) અસંખ્યાતા યોજન છે. નરક પૃથ્વીના આધારભૂત ઘનોદધિની નીચે એ બંને રહેલા છે. ઇત્યાદિ વાયુકાય જીવોના ભેદો નિશ્ચયે જાણવા. અહીં સંક્ષેપે નામ માત્ર કહ્યા છે. વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ અન્ય શાસ્ત્રથી જાણવા. ૭

સાધારણપ્રત્યેકાઃ વનસ્પતિજીવાઃ દ્વિધા શ્રુતે મણિતાઃ

સાહારણપત્તેયા, વણસ્સજીવા દુહા સુણ મણિયા ।

સાધારણ અને પ્રત્યેક, વનસ્પતિકાય જીવો, બે પ્રકારે સિદ્ધાંતમાં કહેલા છે

યેષામનન્તાનાં તનુઃ એકા સાધારણાઃ તે તુ

જેસિં અણંતાણં તણુ, એગા સાહારણા તે ૭ ॥ ૮ ॥

જે અનંતજીવોનું શરીર એક સાધારણ તેઓ તે.

સાધારણ=સાધારણ.

પ્રત્યેક=પ્રત્યેક.

વનસ્પતિકાય=વનસ્પતિકાય.

જીવા=જીવો.

કહેલા=પ્રે પ્રકારના.

સુએ=સિદ્ધાંતને વિષે.

સાધુઆ=કહેલા છે.

એસિં=એમનું.

અણંતાણું=અનંત જીવોનું.

તણું=શરીર.

એગા=એક.

સાધારણા=સાધારણ.

તે=તેઓ.

ઉ=તો.

અર્થ—સાધારણ અને પ્રત્યેક એમ વનસ્પતિકાય જીવો
પ્રે પ્રકારે સિદ્ધાંતમાં કહેલા છે. જે અનંત જીવોનું શરીર એક
હોય તે તો સાધારણ વનસ્પતિ કહેવાય. ૮

વિવેચન—સિદ્ધાંતને વિષે વનસ્પતિકાય જીવો પ્રે પ્રકારે
કહેલા છે—એક સાધારણ અને બીજા પ્રત્યેક. જે અનંતા વન-
સ્પતિકાય જીવોનું શરીર એક હોય તે સાધારણ વનસ્પતિકાય.
એને નિગોદ અથવા અનંતકાય પણ કહે છે. આને માટે શ્રી
પન્નવણા (ઉપાંગ) સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “એક સાથે તેઓ ઉત્પન્ન
થાય છે, તેઓના શરીરની ઉત્પત્તિ એક સાથે થાય છે, તેઓ
એક સાથે આહાર લે છે અને શ્વાસોર્ધ્વાસ પણ એક સાથે લે છે.
આહાર અને શ્વાસોર્ધ્વાસ સર્વને એક સાથે સરખી રીતે (સા-
ધારણ) હોવાથી તે સાધારણ વનસ્પતિકાય કહેવાય છે.”
સાધારણ વનસ્પતિ જીવો પ્રે પ્રકારે છે—સૂક્ષ્મ અને બાહર. સૂક્ષ્મ
નિગોદનું સ્વરૂપ સંગ્રહણી પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—
‘ગોળા ગ્રસંખ્યાતા છે, એક એક ગોળામાં અસંખ્યાત નિગોદ
હોય અને એક નિગોદમાં અનંતા જીવો છે.’ હવે સિદ્ધાંત
અનુસારે તેનું કાંઈક વર્ણન કરે છે—જીવો પ્રે પ્રકારે છે—સાંખ્ય-

વહારિક અને અસાંવ્યવહારિક જે જીવો અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદ થકી નીકળીને બાકીના જીવોને વિષે ઉપજે છે, તેઓ પૃથ્વીકાયાદિ વિવિધ વ્યવહારના યોગે સાંવ્યવહારિક કહેવાય છે અને જેઓ અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ નિગોદને વિષેજ રહેલા છે તેઓ, તેવા પ્રકારના વ્યવહારથી રહિત હોવાથી અસાંવ્યવહારિક કહેવાય છે. જેટલા જીવો સાંવ્યવહારિક રાશીમાંથી મોક્ષે જાય તેટલાજ જીવો અસાંવ્યવહારિક રાશીમાંથી નીકળીને સાંવ્યવહારિક રાશીમાં ઉપજે છે અને તે સાંવ્યવહારિક કહેવાય છે. કેટલાક સાંવ્યવહારિક જીવો વખતોવખત અસાંવ્યવહારિકમાં પણ જાય છે પણ તેઓ વ્યવહારમાં આવી ગયા છે તેથી સાંવ્યવહારિક જ ગણાય છે. સૂક્ષ્મનિગોદના જીવ જઘન્યથી અંતર્મુદ્ધત અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી સૂક્ષ્મનિગોદપણે રહે. બાદરનિગોદની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદ્ધત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તે કોડાકોડી સાગરોપમ જાણવી. સામાન્યથી (આદિ) નિગોદની સ્થિતિ પંચસંગ્રહને વિષે અઢી ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવતે કહેલ છે તે સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તાની વિવક્ષા રહિત જાણવી. આ સ્વકાય સ્થિતિની વિવક્ષા સાંવ્યવહારિક નિગોદ આશ્રયી જાણવી. અસાંવ્યવહારિક નિગોદની સ્થિતિ તો અનાદિ અનંત અને અનાદિ સાંત હોય છે. સાધારણ વનસ્પતિ કાય જીવોના શરીર તે નિગોદો સમજવી. ૮

કંદા: અંકુરા: કિસલયાનિ પનકા: શેવાલં ભૂમિસ્ફોટાશ્ચ
 કંદા: અંકુર કિસલય, પળગા સેવાલ ભૂમિસ્ફોટાયા
 કંદ, અંકુર કુપળો પાંચવ કુર્ણનીગી, શેવાળ ભૂમિસ્ફોટા અને

આદ્રકત્રિકં ગર્જરં મુસ્તા વત્થુલઃ થેગઃ પલ્લંકઃ
અદ્વયતિયગજ્જરમોત્થ વત્થુલા થેગ પલ્લંકા ॥ ૯ ॥

ત્રણ જાતની } ગાજર મોથ વત્થુલ થેગ પાલખું
લીલી વસ્તુ, }

કોમલફલં ચ સર્વં ગૂઢસિરાણિ સિનાદિપત્રાણિ
કોમલફલં ચ સર્વં, ગૂઢસિરાઈ સિનાદિપત્રાઈ ।

કુણાં ફળ અને સર્વ ગુપ્ત નસવાળા શિણાદિનાં પાંદડાં
થોહરી —કુમારી—ગુગલ—ગઢ્ઢી—પ્રમુલાશ્ચ છિન્નરુહાઃ

થોહરિકુંઆરિગુગુલિ—ગલોયપમુહાઈ છિન્નરુહા ૧૦

થોર, કુંવાર, ગુગળ, ગળોવેલી પ્રમુખ અને છેદાયાં છતાં ઉગતે
ઇત્યાદય અનેકે ભવન્તિ ભેદાઃ અનન્તકાયાનાં

ઇચ્છાઈણો અણેગે, હવંતિ જ્ઞેયા અણંતકાયાણં ।

ઇત્યાદિ અનેક હોય છે. ભેદા અનંતકાય જીવોના

ત્રેષાં પરિજ્ઞાનાર્થં લક્ષણમેતદ્ શ્રુતે મણિતમ્

તેસિં પરિજાણણત્થં, લક્ષણમેયં સુણ્ઞ જ્ઞણિયં ॥૧૧॥

તેઓને જાણવા માટે લક્ષણ આ સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે.

કંદા=કંદ.

અંકુર=અંકુર, ફળુગા.

કિસલય=કુંપલો.

પણુગા=પાંચ વળુની કુળી.

મેવાલ=શેવાલ, લીલ.

ભૂમિદેહા=ખિલાડીના ટોપ.

અદ્વયતિય=આદ્રકત્રિક (લીલું આદુ,
લીલી હલદર અને
લીલો કચૂરો).

ગજ્જર=ગાજર.

મોત્થ=મોથ.

વત્થુલા=એ નામે શાક વિશેષ.

થેગ=ધામુરા, થેગી.

પક્ષીકા=એ નામનું શાક.

કોમલ=કુમળા, જેમાં ખીજ ન થયાં હોય તે.

ફલ=ફળ.

સર્વ=સર્વ.

ગૃહ=છાની.

સિરાઈ=કણસલા આદિ.

સિણામ=શિળાદિના

પત્તાઈ=પાંદડાં.

થોહરિ=સર્વ જાતનો થોર.

કુંઆરિ=કુંવાર.

ગુગુલિ=ગુગલ.

ગલોય=ગલો, ગડ.

પમુહા=પ્રમુખ.

મુ=અને.

છિત્તરુહા=છેવાં થઈ કડી ઉગે તે.

મર્યાદણા=દત્યાદિક.

અણુગે=અનેક.

હવંતિ=હોય છે.

ભેયા=ભેદો.

અનંતકાયણુ=અનંતકાયના.

તેસિં=તેમને.

પરિ=સારી રીતે, સમસ્ત પ્રકારે.

જાણુતથં=જાણવાને અર્થે.

લગ્નમણુ=લક્ષણ.

એયં=આ, હવે કડીનું તે.

મુએ=મુજને વિષે.

ભણિયં=કહેવું છે.

અર્થ—કંદ, અંકુર, કુંપળો, પાંચ રંગની કુળી, શેવાળ, જૂમિફોડા (ખિલાડીના ટોપ), આદુ વગેરે ત્રણ (લીલી હળદર, લીલું આદુ અને લીલો કચૂરો), ગાજર, મોથ, વતથુલ (એક જાતનું શાક), થેગ અને પાલખું; સર્વ જાતના ફળાં ફળ (જેનાં ખીજ વધેલાં ન હોય તે), જેની સાંધ અથવા નસ અપ્રકટ (ગુપ્ત-છાની) હોય તે શિણાદિના પાંદડાં; થોર, કુંવાર, ગુગળ અને ગળો વેલી પ્રમુખ છેદાયાં છતાં ઉગે તે; દત્યાદિ અનંતકાય જીવોના અનેક ભેદો છે, તેઓને જાણવાને માટે આ (વક્ષ્યમાણ) લક્ષણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૯-૧૦-૧૧.

વિવેચન—હવે લોકપ્રસિદ્ધ કેટલાક અનંતકાય જીવોના

નામી કહે જે-જોંયમાં થનારા વનસ્પતિના અવયવો તે કંદ, સૂરજી વગેરે સજ્જાતના લેવા. આ કંદો સુકાવાથી નિર્જીવ થાય ત્યારે તેમાં અનંતકાયપણું ન બવતું નથી તેથી લીલાં હોય તેને અનંતકાય ગણવા એમ સમજવું; આ બાબત હવે પછી જે અનંતકાયો કહેવાશે તેને માટે પણ સમજી લેવી. ઉગતી વખતે પાંદડા વગેરે અવયવ અવ્યક્ત (બરાબર ન જોળખાય તેવા) હોય તે અકુના (કોંટા). ઘોષાતકી (),-કેરડો, વડજી (), વડ અને લીંબડો વગેરે ઝાડના નવા અંકુરા સર્વ અનંતકાય ગણવા. નવા ઉગતાં કોમળ (કુણાં) પાંદડાં તે કિસલય. આ માટે સંશ્રદ્ધાણીને વિષે કહેલ છે કે—“ સર્વ કિસલયો ઉગતી વખતે નિશ્ચયે અનંતકાય હોય પછી તે વધતાં પ્રત્યેક થાય અથવા અનંતકાય પણ રહે. ” અર્થાત્ સાધારણ અને પ્રત્યેક બંને વનસ્પતિકાયના કિસલયો અનંતકાય હોય. પાંચ વર્ણ (રંગ)ની કુળી જે અનાજ, પકવાન વગેરે ઉપર થાય છે તે પાણી ઉપર જૂઠા જૂઠા રંગની લીલ થાય છે તે શેવાલ. વર્ષાઋતુમાં ઇન્દ્રના આકારે થાય છે જે લોકમાં ખિલાડીના ટોપ કહેવાય છે તે ભૂમિદેહા. લીલી હળદર, લીલું આદું અને લીલો કચુરો (તીખો હોય છે) એ આર્દ્રકત્રિક. ગાજર. મોથ એ ડુહરને પ્રિય હોય છે, તેના લીલાં કંદ. વત્યુલ એ એક જાતનું શાક છે. રંગ એ એક જાતનું કંદ છે તેના પોંક થાય છે. પશ્યંક એ એક જાતનું શાક છે, લોકમાં તેને પાલખું કહે છે. જેમાં બીજ (ઠળીયા) થયાં ન હોય તેવા સર્વ જાતિનાં કુમળાં ફૂંલા. જેનાં પાંદડાંની સાંધો- નસો પ્રકટ ન દેખાતાં હોય તે

શિષ્યાદિના પાંદડાં, અહીં શિષ્ય શબ્દે ક્ષારભૂમિમાં થતું પી-
લુનું ઝાડ (પીલુડી) કોઈ દેશમાં કહેવાય છે. કાંટાળો, ખોરા-
સાણી, ડાંડલીયો વગેરે સર્વ જાતિના થોર. જેનાં પાંદડાં જાડી
પરનાળ જેવાં લાંબાં હોય તે કુમારી, લોકોમાં તેને કુંવારના
લાખરાં કહે છે. ગુગળનું વૃક્ષ; ગળો એ એક જાતની વેલ થાય
છે, તે જ્વરાદિ રોગમાં ઔષધરૂપે વપરાય છે. ઉપર જણાવેલ
થોર, કુંવાર, ગુગળ અને ગળો પ્રમુખ સાધારણ વનસ્પતિકાય
છિન્નરૂઢ (છેદાયાં છતાં ફરી ઉગે તેવા) જાણવા. અનંતકાય
ના મુખ્ય ખત્રીશ લેહ કહેવાય છે પણ અહીં સૂચના માત્રે
થોડા દર્શાવ્યા છે માટે વિશેષાર્થીએ અન્ય ગ્રંથથી જાણી લેવા.
ઉપર જણાવેલા અનંતકાય શિવાય બીજાં પણ વાંસકારેલા
(નવા વાંસના અવયવ કારેલા કહેવાય છે), લવણ વૃક્ષની
છાલ; અમૃત વેલ, કુણી આંખલી, ગરમર, વજૂકંદ, શતાવરી
વેલ, લસણ, લવણુક (આ વનસ્પતિને ખાળવાથી સાજાખાર
થાય છે), મૂળા, અંદૂરા કૂટ્યા હોય તેવા કઠોળ તથા ધાન્ય
અને ખટાટા એ વગેરે અનંતકાય છે તે મનુષ્યોએ યત્નવડે
ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તે ખાવા કે વાપરવાથી અનંત જીવોનો
ઘાત થાય માટે કોઈ પણ રીતે તેઓની વિરાધના થવી
ન જોઈએ. ૯-૧૦

પ્રથમની બે ગાથામાં અનંતકાય જીવોનાં નામો દર્શા-
વ્યાં તે વગેરે અનંતકાય જીવોના અनेક લેહો હોય છે. આર્ય
દેશમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને લોકોના ઉપયોગમાં આવે
તેવા મુખ્ય ખત્રીશ પ્રકાર હોવાથી સિદ્ધાંતમાં અનંતકાય
ખત્રીશ કહ્યા છે. તે શિવાયના બીજા અપ્રસિદ્ધ અને અનુપયોગી

હોવાથી તેને ગણતરીમાં લીધા નથી, તેથી તેને બરાબર જાણવને માટે આ હવે કહીશું તે લક્ષણ સૂત્રને વિષે કહેલું છે. ૧૧.

ગૂઢશિરાસન્ધિપર્વ સમભંગમહીરુગં ચ છિન્નરુહં
ગૂઢસિરસંધિપર્વ, સમજંગમહીરુગં* ચ છિન્નરુહં ।

જેનાં નસ સંધિ અને ભાંગવાથી જેનાં તાંતણાં અને, છેદાયાં
ગાંઠો ગુપ્ત હોય તે સરખા ભાગ થાય રહિત છતાં ઉગે

સાધારણ શરીરં તદ્વિપરીતં ચ પ્રત્યેકમ્

સાધારણં સરોરં, તદ્વિવરિયં ચ પત્તેયં ॥ ૧૨ ॥

સાધારણ શરીર તેથી વિપરીત અને પ્રત્યેક વનસ્પતિનું
વનસ્પતિનું

ગૂઢ=જાની.

સિર=કણસલાં, નસ.

સંધિ=સાંધા.

પર્વ=ગાંઠો.

સમભંગ=ભાંગવાથી જેનાં સરખાં
જે કાઠીયાં થઈ શકતા હોય.

અહીરુગં=તાંતણાં વિનાનું.

છિન્નરુહં=છેદાયા છતાં શરીર ઉગે તે

તદ્વિવરિયં=તે થઈ વિપરીત

લક્ષણવાલી.

પત્તેયં=પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

અર્થ—જેનાં (પાંદડાં અને નાલના) નસ, સાંધ અને
ગાંઠો ગુપ્ત હોય, જેના (પાંદડાં વગેરે) ભાંગવાથી સરખા ભાગ
થાય, જેને છેદાતાં વચ્ચે તાંતણાં ન હોય અને જે છેદાયા છતાં
ઉગે તે સાધારણ વનસ્પતિનું શરીર જાણવું અને તેથી વિપરીત
તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર જાણવું. ૧૨

વિવેચન—અનંતકાય જીવોને ઓળખવાને તેનું લક્ષણ બતાવે છે—જે વૃક્ષનાં પાંદડાં, મૂળ, થડ અને શાખા વગેરેના કણસલાં, સાંધા (નસો) અને ગાંઠો પ્રકટપણે જણાય તેવાં ન હોય તે. જેનાં પાંદડાં વગેરે ભાંગવાથી સરખો ભંગ (ફાડીયાં) થાય તે સમભંગ. જેને છેદવાથી વચ્ચે તાંતણા ન રહે તે અહિરક. જેના છેદાયેલા કકડા સુકાઈ જવા આવ્યા હોય છતાં પણ માટી પાણી વગેરેની સામગ્રી પામવાથી ગળો વગેરેની જેમ ફરી ઉગે તે છિન્નરૂઢ. એ પૂર્વોક્ત લક્ષણ જેમાં હોય તેને સાધારણવનસ્પતિનું શરીર જાણવું અને તેનાથી વિપરીત લક્ષણ હોય તેને પ્રત્યેક વનસ્પતિનું શરીર જાણવું. વળી આકાને ભાંગવાથી જેમ ચુરેચુરા (ભૂકો) થઈ જાય છે તેવી રીતે જેની ગાંઠ ભાંગતાં ઘરડ હોય તે વનસ્પતિ અનંતકાય જાણવી. ૧૨.

एकस्मिन् शरीरे एको जीवो येषां तु ते च प्रत्येकाः
 एगं सरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।
 એક શરીરમાં એક જીવ જેના નિશ્ચે તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ
 फलपुष्पछल्लिकाष्ठानि मूलपत्राणि बीजानि
 फलफुलछल्लिकठा, मूलगपत्ताणि* बीयाणि ॥ १३ ॥
 ફળ ફુલ છાલ લાકડાં મૂળ પાંદડાં બીજ

*विभक्तिव्यत्ययात् सप्तमिस्थाने प्रथमा.

એગ=એક.

સરીરે=શરીરને વિષે.

એગો=એક.

જીવો=જીવ.

જેસિં=જે (વનસ્પતિ)ને.

તુ=જ, નિઃચે.

તે=તે.

પત્તેયા=પ્રત્યેક (વનસ્પતિકાય).

ફલ=ફળ.

ફૂલ=ફૂલ.

છલ્લિ=છાલ;

કક્કા=કાક, લાકડું.

મૂલગ=મૂળ.

પત્તાણિ=પાંદડાં.

ખીયાણિ=ખીજ.

અર્થ—જે (વૃક્ષ) ના એક શરીરમાં એક જીવ હોય તે જ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહેવાય છે. ફળ, ફૂલ, છાલ, લાકડાં, મૂળ, પાંદડાં અને ખીજ (એ સાત પ્રકારે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવો હોય). ૧૩

વિવેચન—જે વનસ્પતિઓના એક શરીરને વિષે એક જીવ હોય તે જ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહેવાય છે. આ સામાન્ય લક્ષણ જાણવું, વિશેષ લક્ષણ કહે છે. જે વનસ્પતિનાં સત્ત્વરે સ્થાનોને વિષે જૂઠા જૂઠા જીવો હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જાણવી. તે સ્થાનો આ પ્રમાણે—ફળ, ફૂલ, છાલ કાક (લાકડું) મૂળ, પાંદડા અને ખીજ આ સાતે સ્થાને જુદો જુદો જીવ હોય છે. તેમાં ફળ અને ખીજને વિષે ખીજ પાંચ સ્થાનનું અંતર્ગતપણું હોવાથી તે પાંચની ઉત્પત્તિ ફળ અને ખીજને અનુસરતી હોય છે. તથા એ સાતે સ્થાનને વિષે એક જીવપણું પણ છે અર્થાત્ સમગ્ર વૃક્ષનો એક જીવ જુદો હોય છે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય બાર પ્રકારે છે.—વૃક્ષ (આંખા વગેરે), ગુચ્છ (વૃંતાકી, કપાસ, તુલસી વગેરેના છોડ), ગુદમ (કોરંટ,

નગોડ, મોગરો વગેરે ફુલ ઝડ), લતા (પુત્રાંગ, અશોક, અંપક, અતિમુક્ત અને મચકુંદ વગેરે વૃક્ષના આશ્રય ।વનાના પુષ્પના વેલા), વલ્લિ (કોળું, કાલિંગડું, કાકડી, તુંબડી વગેરેની પ્રમરેલી વેડો), પર્વગા (જેની ગાંઠ વાવવાથી ઉગે તે શેરડી, સુગંધીવાળો, શેવંતી વગેરે), તૃણ (ડાલ, ધરો વગેરે ઘાસ), વલય (કેવડો, કેળ, સોપારી, નાળીયેર, ખજૂર, તમાલ વૃક્ષ વગેરે), હરિત (શાકભાજી), ઔષધિ (ડાંગર, ઘઉં, જવ વગેરે ધાન્ય), જલફલ (કમલ, શેવાલ વગેરે પાણીમાં થનારા), કુટુણા (ખીલાડીના ટોપ વગેરે ભૂમિસ્પર્શક). એ બાર પ્રકારના પ્રત્યેક વનસ્પતિના મૂળ, રકંધ, ઘડ, છાલ, શાખા અને પ્રવાલ વગેરેમાં અસંખ્યાત પ્રત્યેક જીવો હોય છે, દરેક પત્ર અને દરેક પુષ્પોમાં એકએક જીવો હોય છે. વૃક્ષને એક જીવ તો વનસ્પતિના સંપૂર્ણ અવયવોમાં વ્યાપી રહેલો છે. અને તે વૃક્ષના મૂળ, કંદ, નાળ, છાલ, શાખા, પ્રવાલ, પુષ્પ, પત્ર, ફળ અને બીજા અવયવોમાં બીજા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. તે જીવો વૃક્ષ નીનિવાળા છે અને વૃક્ષની સાથે સંક્રમેલા છે એટલે વૃક્ષનું મૂળ ભોયમાં એટલું હોય છે તેને આશ્રીને કંદ રહે છે અને તેને આશ્રીને નાળ રહેલ છે એ રાત બીજાપર્યંત બધા પરસ્પર જોડાયેલ છે. એથી કરીને જ્યાં સુધી પુષ્પ ઉપર ફળ આવે અને ફળમાં બીજા ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ સઘળા સાથે જ પૃથ્વીમાં રહેલા રસનો આહાર કરે છે. શ્રાવણ આદિ ચાર માસમાં જળ ઘણું હોવાથી વૃક્ષો ઘણો આહાર કરે છે. તે પછી શરદ અને હિમંત ઋતુમાં થોડો થોડો આહાર કરે છે તે છેક વસંત-ઋતુ સુધી થોડો આહાર કરે છે ગ્રીષ્મમાં મિતાહારી હોય છે. ગ્રીષ્મમાં

વૃક્ષો પત્ર, પુષ્પ અને ફળોવડે જે મનોહર દેખાય છે તેનું કારણ એકે રીતમાં ઉચ્ચયોનિવાળા જીવો વધારે ઉપજે છે. ઇત્યાદિ વિશેષ વિસ્તાર હોય પ્રકાશ આદિ અથાથી જાણવો.

સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો છ પ્રકારે હોય છે તે આ પ્રમાણે—અગ્રળીજ (કોરિંટક નાગવલ્લિ વગેરે જેના અગ્રસાગ વાવવાથી ઉગે તે), મૂળ ખીજ (જેના મૂળ વાવવાથી ઉગે તે ઉત્પલકંદ, કેળ વગેરે) સ્કંધ ખીજ (જેની ડાળી વાવવાથી ઉગે તે શલ્લકી, અરણી વગેરે), પર્વ ખીજ (જેની ગાંઠ વાવવાથી ઉગે તે શેર, વાંસ, નેતર વગેરે), ખીજ રૂઢ (જેના ખીજ વાવવાથી ઉગે તે ડાંગર વગેરે ધાન્ય) અને સંમૂર્છીન જ (વાળ્યા વિના ઉગે તે સિંગોડાં વગેરે). સાધારણ કે પ્રત્યેક દરેક વનસ્પતિ ઉગતી વખત સાધારણ હોય અને પછી સાધારણ યા તો પ્રત્યેક રૂપે થાય છે તે અપેક્ષાએ કેટલાક પ્રત્યેક વનસ્પતિના નામો પણ આમાં બતાવ્યા છે. ૧૩

પ્રત્યેકતરું મુક્તવા પંચાપિ પૃથિવ્યાદયઃ સકલલોકે
પત્તેયતરું મુક્તું, પંચવિ પુઢવાઈણો સયલ્લોણ ।
પ્રત્યેક વૃક્ષ વર્ણને પાંચે પૃથ્વીકાય વગરે સમગ્ર લોકને વિષે
મુક્ષમાઃ ભવન્તિ નિયમાત્ અન્તમુદ્દર્શયુપઃ અદૃશ્યાઃ
સુદુમા હવંતિ નિયમા, અન્તમુદ્દર્શયુપઃ અદૃશ્યાઃ ॥૧૪॥
સૂક્ષ્મ હોય છે. નિશ્ચે અન્તર્મુદ્દર્શના } અદૃશ્ય
આયુષ્યવાળા }

પત્તેય તરુ=પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને.

મુત્તુ=મૂકીને.

પંચવિ=પાંચે.

પુઠવાઠણા=પૃથિવ્યાદિક.

સયલ=સકળ.

લોએ=(ચૌદ રાજ) લોકને વિષે.

મુહુમા=સૂક્ષ્મ.

હવંતિ=હોય છે.

નિયમા=નિશ્ચયે કરી.

અંતમુહૂત્ત=અંતર્મુહૂર્તના,

આઉ=આયુષ્યવાળા.

અદિસ્સા=અદૃશ્ય (ચક્ષુએ દેખાય નહીં તેવા.)

અર્થ—પ્રત્યેક વૃક્ષ (વનસ્પતિકાય) ને વર્ણને પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવે નિશ્ચયે સમગ્ર લોકને વિષે હોય છે. તે અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા અને અદૃશ્ય (ચર્મ ચક્ષુથી દેખી શકાય નહિ તેવા) હોય છે. ૧૪

વિવેચન—પ્રત્યેક વનસ્પતિ શિવાયના પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચે (પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલકાય, વાયુકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય) પ્રકારના સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો ચૌદ રાજલોકને વિષે નિશ્ચયે સર્વત્ર હોય છે; તે વિના ચૌદ રાજલોકમાં કોઈ પણ જગ્યા ખાલી નથી. એ સૂક્ષ્મ જીવોનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું (*નવ સમયથી માંડીને જે ઘડીમાં એક સમય આછા સુધીનો કાળ તે અંતર્મુહૂર્ત) હોય છે અને તે અદૃશ્ય હોય છે એટલે કેવળી મહારાજ તેમના જ્ઞાન રૂપ ચક્ષુથી જોઈ શકે, પરંતુ હ્રસ્વજીવો ચર્મચક્ષુ વડે જોઈ શકે નહિ તે અદૃશ્ય કહેવાય. અહીં સૂક્ષ્મ જીવોનું સ્થાન બતાવ્યું, તેથી બાહર જીવોનું સ્થાન આગમથી દર્શાવે છે—એકેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જી-

* આયુષ્ય આછામાં આછું ૨૫૬ આવલીનું હોય. જે ઘડીની

૧૬૭૭૭૨૧૬ આવળી થાય.

વો ત્રણે લોકમાં હોય છે અને ત્રિકલેન્દ્રિય જીવો તીર્થ લોકમાં હોય છે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય બાર દેવલોક અને સાત નારકીને વિષે હોય, પૃથ્વીકાય સિદ્ધિશિલા અને સાત નારકી મુધી હોય અને બાહર તેડકાય તીર્થલોકના મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય. દેવલોકની વાળ્યોમાં મત્સ્યાદિ જલચર જીવો નથી અને ઐવેયકને વિષે વાળ્યો નથી એટલે પાણી પણ નથી. વાયુ સમગ્ર લોકમાં છે. હવે અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે— “હાલકામાં કાજળ ઠાંસીને ભરેલ હોય તેની પેઠે સૂક્ષ્મ જીવો સમગ્ર લોકમાં વ્યાપી રહ્યા છે તો મનુષ્ય વગેરેને ચાલતાં, સૂતાં, ખેસતાં વગેરે ક્રિયામાં તેનો નાશ થાય. ” આ શંકાનું ગુરૂ મહારાજ આ પ્રમાણે સમાધાન કરે છે કે—“તે જીવો આતે સૂક્ષ્મ હોવાથી તલવારની ધારવડે છેદતાં કે વજૂનો પ્રહાર કરતાં પણ તેનો નાશ થતો નથી તેમજ અગ્નિવડે બળતા પણ નથી. ” જે કાર્યમાં ઉપયોગી ન હોય અને જેનો અગ્નિ, શસ્ત્રાદિથી વિનાશ ન થાય તે સૂક્ષ્મ અને જે કાર્યમાં ઉપયોગી હોય, ચર્મચક્ષુ વડે દેખાય અને શસ્ત્રાદિવડે જેનો ઘાત થાય તે બાહર.

*પૃથ્વીકાય વગેરે કેટલાક બાહર જીવો પણ જૂદા જૂદા

*શ્રી આચારાંગ સૂત્રને વિષે બાહર પૃથ્વીકાયના ભેદ આ પ્રમાણે કહેલ છે—પૃથ્વીકાયના મુખ્ય બે ભેદ—સ્વલક્ષ (સુવાળી) અને ખર (કંઠણ). સ્વલક્ષ પૃથ્વી કાળી, લીલી, લાલ, પીળી અને ઘોળી એમ પાંચના ભેદ પાંચ પ્રકારે છે અને ખર પૃથ્વીના ૩૬ ભેદ છે—માટી, કાંકરા, રેતી, પત્થર, શીલા, લવાળુ, કિસ, લોદું, ત્રાંચું, જસત, સીસું, રૂપું, સોનું, હિરા, હરતાળ, હિંગલોક, મણિશિલ, કથીર, અંજન, પરવાળા, અખરખ, ઝીણીરેતી; ગોમેદક, રૂચક, અંક, સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ, મરકત, મસારગદ્ધ, બુજમેદક,

દેખાતા નથી પણ તેનો સમૂહ દેખી શકાય છે અને સૂક્ષ્મ જીવોનાં તો ગમે તેટલો સમૂહ હોય તો પણ તેઓ દેખી શકાતા નથી.

પાંચ સ્થાવર સૂક્ષ્મ છે તેમાં એક સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયજ નિગોદ કહેવાય છે. બાકીના ચાર પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલકાય, વાઉકાય એ નિગોદ નથી. વળી તે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો જ એક શરીરમાં અનંતા હોય છે અને બાકીના ચાર સૂક્ષ્મ છતાં એક શરીરમાં એક જીવવાળાજ હોય છે.

એ પાંચે પ્રકારના સ્થાવર જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય એ એક ઇન્દ્રિય હોવાથી તે એકેન્દ્રિય કહેવાય છે, તેના સર્વ મળીને બાવીશ ભેદ થાય છે તે આ પ્રમાણે—પૃથ્વી, અપ્, તેલ, વાઉ અને સાધારણ વનસ્પતિ એ પાંચ સૂક્ષ્મ અને પાંચ બાહર મળીને દશ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ બાહર જ હોય—સૂક્ષ્મ ન હોય તેથી તેનો એક ભેદ મળીને અગ્યાર ભેદ થયા. તે અગ્યારના દરેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ બંને ભેદ ગણતાં બાવીશ ભેદ થયા. પોતપોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે તે પર્યાપ્તા અને પૂર્ણ કર્યા પહેલાં મરે તે અપર્યાપ્તા કહેવાય. આ પર્યાપ્તિનું સ્વરૂપ નવતરવ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે.^૧ ૧૪.

ષંદ્ર, નીલ, ચંદ્રપ્રભ, વૈદુર્ય, જલકાંત અને સૂર્યકાંત, પ્રથમના ૨૨ ભેદ સામાન્ય પૃથ્વીના છે અને ગોમેદક વગેરે ચૌદ ભેદ મણિરત્નના છે.

૧અહીં કોઈ શંકા કરે કે પૃથ્વીકાય વગેરેમાં જીવનાં લક્ષણ જણાતાં નથી તેથી તેમાં જીવ કેમ હોઈ શકે? તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે—જો કે પૃથ્વી વગેરેમાં જીવનું પ્રકટ રીતે ચિન્હ જણાતું નથી તોપણ અવ્યક્ત રીતે

શક્તિ: કર્પદકો ગંડોલા જલૌકા ચન્દનકાલસલહકાદય:

(લઘુગાત્રી)

સંઘ કવઙ્કય ગંડુલ, જલોય ચંદણગચ્છલસલહગાઈ ।

(લઘુગાઈ)

શંખ કેડા. ગંડોલા જળો અરિયા અળસીયા લાળીયા વગેરે

તો તેમાં ચૈતન્ય લિંગ છે. જેમ ધતુરો કે મદિરા પીવાથી તેના નિશામાં મૂર્છિત થયેલ જીવને અવ્યક્ત ચેતના હોવા છતાં પણ તેમાં જીવ હોય છે તેમ પૃથ્વી વગેરેને સજીવ માનવા. વળી શંકા થાય કે મદિરા વગેરેની મૂર્છામાં તો શ્વાસોચ્છવાસ વગેરે દેખાવાથી અવ્યક્તપણામાં પણ ચેતના જણાય છે પરંતુ પૃથ્વી વગેરેમાં તેમ જણાતું નથી તો તેમાં ચૈતન્ય કેમ માનવું? ઉત્તર-તમે કહો છો તે મુજબ નથી કેમકે પૃથ્વીકાયમાં પોતપોતાના આકારવાળા લવણ, પરવાળા અને પથ્થર વગેરેને, હરસ (મસા) જેમ માંસ અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે તેની પેઠે, સમાન જાતિના અંકુરની ઉત્પત્તિ છે અર્થાત્ પથ્થર અને માટી વગેરે મનુષ્ય વગેરે જીવોના શરીરની પેઠે ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે એ તેનું ચૈતન્યપણાનું ચિન્હ છે અને ઉપયોગાદિ લક્ષણ તેમાં અવ્યક્ત રીતે રહેલાં છે તેથી પૃથ્વી સચેતન છે. વળી આશંકા થાય કે પરવાળા અને પથ્થર કંઈ પણ છે તો સચેતન કેમ હોઈ શકે? ઉત્તર-જેમ મનુષ્યાદિના શરીરમાં રહેલા હાડકાં કંઈ પણ હોવા છતાં સચેતન છે એવી રીતે જીવ સાથે રહેલું પૃથ્વીનું શરીર પણ સચેતન છે. અથવા પૃથ્વી, અપૂ, તેહ, વાયુ અને વનસ્પતિના શરીર સચેતન છે કેમકે ગળાની ગોદડી અને શિંગડા વગેરેના સમૂહની પેઠે તેમાં છેદન ભેદનવગેરે પ્રત્યક્ષ જણાય છે અર્થાત્ છેદન, ભેદન, ઉત્કેષણ (ફેંકવું), ભોગ, સુગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ સર્વના આશ્રયરૂપ દ્રવ્ય છે. વળી એમ પણ ન ધારવું કે પૃથ્વી વગેરેને સચેતન માનવા અયોગ્ય છે કેમકે સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્યને દ્રવ્યશરીર આપણે માનીએજ છીએ; તેમાં તદ્વાવત માત્ર જીવસહિત કે જીવરહિત હોય એટલેજ છે. શસ્ત્રથી નહિ હથેલીયેલ પૃથ્વી વગેરે, હાથ પગ વગેરેના સમૂહની પેઠે

મેહરકઃ ક્રમયઃ પૂતરકાઃ દ્વીન્દ્રિયાઃ માતૃવાહિકાદયઃ

મેહરિ કિમિ પૂયરગા, વેશ્દિય માહવાહાઈ ॥ ૧૫ ॥

કાષ્ઠના કીડા, કૃમિ પોરા બેદિય ચૂડેલ વગેરે

સંઘાતવાન હોવાથી કદાચિત્ સચેતન છે અને તેના તેજ પાછા શસ્ત્રથી હણવાથી અચેતન પણ હોય છે.

જેમ મૂત્ર પ્રવાહી હોવાથી તેમાં જીવ નથી તેમ અપૂકાય પ્રવાહી હોવાથી તેમાં જીવનું લક્ષણ નથી એવી શંકા કરે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે— હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી એવી શંકા કરવી તે અયોગ્ય છે. જેમ હાથીનું શરીર ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થતી વખત કલસ (સાત દિવસ સુધીના જીવવાળો વીર્યનો વિકાર) અવસ્થામાં પ્રવાહી (જલરૂપ) હોવા છતાં સચેતન હોય છે તેમ પાણીને વિષે પણ સમજવું. તેમજ ઈંડામાં જ્યાં સુધી હાથ પગ વગેરે શરીરના અવયવ થયા નથી ત્યાં સુધી રસમાત્ર હોવા છતાં પણ તે સચેતન છે તેમ જળ પણ સચેતન જાણવું. જેમ હાથીના શરીરના કારણરૂપ કલસ શસ્ત્રથી અનુપહત છતે દ્રવ્યરૂપ છે તેમ જળ પણ અનુપહત છતે દ્રવ્યરૂપ છે, માટે સચેતન છે. આ હેતુમાં વિશેષણ લગાડવાથી પ્રશ્નવાળુ (મૂત્ર) અને દુધ વગેરે દ્રવ્યોત્પત્તિવાદીએ આપ્યાં તેનો નિષેધ થયો સમજવો— કોઈ જગ્યાએ ભૂમિ ખોદવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી દેડકાની પેઠે પાણી સચેતન છે. વાદળા વગેરેના વિકારથી સ્વતઃ પેદા થઈ પડે છે તેથી અંતરિક્ષ જળ સચેતન છે. વળી પૃથ્વીની પેઠે તેનું હેતન ભેદન વગેરે થઈ શકે છે તેથી જળ સચેતન છે. શીતકાળમાં મનુષ્યના શરીરનો જેમ ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય છે તેમ અપૂકાયમાં પણ ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય છે એ જીવનું લક્ષણ છે કેમકે પાણીનો સ્વાભાવિક સ્પર્શ તો શીત છે. શીતકાળમાં જ્યારે ટાઢ વધારે પડે છે ત્યારે નદી વગેરે જળાશયોમાં કોઈ ઠેકાણે ઓછી અને કોઈ ઠેકાણે વધારે ગરમી પાણીમાં જણાય છે તે ઓછા વધતા જીવનાં શરીરને લીધે સમજવી કેમકે મનુષ્યના શરીર ઘણાં ભેગા થાય તો તેના શ્વાસોચ્છવાસને લીધે ઘણી ગરમી અને ઓછાં ભેગા થાય તો ઓછી ગરમી હોય છે. વળી શીતકાળમાં બહુ ટાઢ પડતા

સંખ=શંખ.

કવક્ય=કેડીઓ.

ગંડુલ=ગંડોલા.

જલોય=જલો.

ચંદ્રગુગ=ચંદનક, અરિયા, અક્ષ.

અલસ=અલસીયાં.

લહગાઈ=લાલીયા છવ.

મેહરિ=મેર (લાકડામાં થાય તે).

કમિ=કમિ.

પૂઅરગા=પૂરા.

માઝવાહાઈ=ચૂંદણ આદિ.

છતાં પણ તળાવ વગેરેની પશ્ચિમ દિશાએ હોવા રહીને તળાવ વગેરે તરફ નજર કરીએ તો પાણીમાંથી વરાળનો સમૂહ નીકળતો દેખાય છે તે પણ છવ હેતુક છે કેમકે વરાળ ઉષ્ણસ્પર્શવાળી વસ્તુથી નીકળે છે અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી વસ્તુ તે સચેતન છે. મનુષ્યના શરીરે પાણી રેડવાથી શીતકાળે જેમ વરાળ નીકળે છે તેમ જળની વરાળ માટે પણ સમજવું.

કોઈ શંકા કરે કે તેઉકાયમાં છવ કેમ હોઈ શકે ? ઉત્તર—જેમ રાત્રે ખંધોત (આગીયા છવ) નું શરીર છવશક્તિના યોગે પ્રકાશવાળું છે તેમ અંગારા વગેરે પણ પ્રકાશવાળા હોવાથી સચેતન છે. તથા જેમ તાવની ગરમી છવ પ્રયોગ વિના હોતી નથી તેમ અગ્નિમાં પણ ગરમી હોવાથી તે સચેતન છે; કેમકે મરેલા શરીરમાં તાવ કદી હોતો નથી. અહીં અન્યથા વ્યતિરેકથી અગ્નિ સચેતન જાણવી; પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. —અંગારાદિનો પ્રકાશ પરિણામ તે છવસંયોગથી થયેલ છે કેમકે આગીયાના દેહ પરિણામની પેઠે તે શરીરસ્થ છે. વળી અંગારાદિનું હેતુ ભેદન થઈ શકે છે તેથી સચેતન છે. આત્માના સંયોગપૂર્વક શરીરસ્થ હોવાથી તાવની ગરમીની પેઠે અંગારાદિને વિષે ઉજ્જ્વળતા છે. વળી સૂર્ય વગેરેના દ્રષ્ટાંતથી એ હેતુ અને-કાંતિક થઈ જશે એમ ન ધારવું. કેમકે સૂર્યાદિમાં જે ગરમી છે તે આત્મ-સંયોગ પૂર્વકજ છે. વળી પુરુષના શરીરની પેઠે યથાયોગ્ય આહારયોગે વૃદ્ધિ પામે છે તેથી પણ અગ્નિ સચેતન છે. ઇલાદિ લક્ષણોવડે અગ્નિ સચેતન જાણવો.

વાયુકાય (પવન) ને સચેતન માનવાનું શું પ્રમાણ ? ઉત્તર—જેની રીતે દેવોનું શરીર તેમની શક્તિના પ્રભાવે અને મનુષ્યનું શરીર અંજન

અર્થ—શંખ, ઠોડા, ગઠોડા; જળો, અરિયા, અર શંખા, લાગીયા, કાદના ઠોડા, કરોડોના, પોરા અને ચૂટેલ વગેરે એઈદ્રિય જીવો (નજીવા). ૧૫

વગેરે વિદ્યામંત્રના પ્રભાવથી અદૃશ્ય થઈ જવાથી આંખે દેખાતું નથી તો પણ સચેતન છે; તેથી રીતે વાયુકાય પણ ચક્ષુવડે દેખાતા નથી તોપણ સચેતન છે. પરમાણુની પેઠે અથવા અગ્નિથી જળેલા પાપાણુના ટુકડામાં રહેલા અચેતન અગ્નિની પેઠે વાયુકાયનો સૂક્ષ્મ પરિણામ હોવાથી ચક્ષુ વડે દેખાતા નથી. પ્રયોગ આ પ્રમાણે—વાયુ સચેતન છે કેમકે તે ઠોડાની પ્રેરણા વિનાજ તિર્યક્ અને અનિયમિત દિશાએ ગતિ કરી શકે છે. એ રીતે સ્વ-અર્થી અનુપહત વાયુ સચેતન છે.

વનસ્પતિમાં જીવનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—મનુષ્યનું શરીર જેમ કોમળ, તરુણ અને વૃદ્ધ હોય છે તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ કોમળ, તરુણ અને વૃદ્ધ હોય છે. હાથ, પગ વગેરે અવયવો વડે જેમ મનુષ્યનું શરીર વધે છે તેમ અંકુર, કિસલમ, શાખા (ડાળ) વગેરે અવયવો વડે વૃક્ષ વધે છે. મનુષ્ય વગેરે જીવમાં જનન અને નિદ્રા (ઊંઘ) ની અવસ્થા જોવામાં આવે છે તેમ પુખ્ત, અંગૂલી વગેરે વૃક્ષ, અંદ્રવિકાસી તથા સૂર્યવિકાસી વગેરે ક્રમજ અને અંજાડી વગેરેના પુષ્પમાં નિદ્રા તથા જનન અવસ્થા દેખાય છે. લોભ, હર્ષ, લજ્જા, ભય, મેથુન, ક્રોધ, માન, માયા, આહાર અને આશ્રય એ સંજ્ઞાઓ વગેરેના વિકાર મનુષ્યની જેમ વૃક્ષોમાં દેખાય છે. જેમકે ઘોળા આકડા અને ખાખરાનું ઝાડ તેની નીચે ભેંયમાં રહેલ નિધાનને પોતાના મૂળવડે ઢાંકી દે છે એ લોભ સંજ્ઞાનો વિકાર સમજવો. વર્ષાઋતુમાં મેઘની ગર્જના સાંભળીને શીતળવાયુના સ્પર્શ કરી ધણી ખરી વનસ્પતિના અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તે હર્ષનો વિકાર જાણવો. લજ્જાળુ વેલ મનુષ્યના હાથ વગેરે અવયવના સ્પર્શ સંકોચાઈ જાય છે તે લજ્જા અને ભયનો વિકાર સમજવો. અશોક વૃક્ષ, બકુલ વૃક્ષ, ફાલુસ અને તિલકવૃક્ષ વગેરે અલંકાર ધારણ કરેલ નવયાવન સ્ત્રીના પગની પાતળતા પ્રહારથી,

વિવેચન—દક્ષિણાવર્ત વગેરે મોટા શંખ અને નાના શંખલા; કોડા અને કોડીઓ; પેટમાં મોટા કરમીયા થાય છે તે ગઠોલા; શુંખડા વગેરે શરીરના સડેલા ભાગનું પદ્ધ અને બગડેલ લોહી ચુસી લેવા માટે મૂકવામાં આવે છે તે જળો; શાશ્વમાં જેને અક્ષ કહે છે અને જે નિર્જીવ થયાથી સ્થાપના-

તેના મુખનું તાંબુલ છાંટવાથી, તેના સસ્નેહ આલિંગનથી અને તેના હાથ ભાવ વાળા કટાક્ષ વડે તત્કાળ ફળે છે, એ મૈથુન સંગાનો વિહાર સમજવો. કોઈનદ વૃક્ષનું મૂળ મનુષ્યનો પગ લાગ્યાથી ફાંકારા કરે છે એ ક્રોધનો ભાવ જાણવો. રૂદાંતીવેલ 'હું છતાં લોકો કેમ દુઃખી થાય છે? એવા અહં-કાર વડે નિરંતર રૂદન કરે છે એ માનનો ભાવ સમજવો; એ વેલથી સુવર્ણસિદ્ધિ અને છે. પ્રાયઃ સધળી જાતની વેલ પોતાના ફળોને પાદડાંવડે ઢાંકી દે છે એ માયાનો ભાવ જાણવો. બોંય અને પાણી વગેરે આહારના થોગે વૃક્ષો વધે છે અને તે વિના સકાષ્ટ જાય છે, નાગરવેલી પ્રમુખને છાણુ અને દુધ વગેરેના દોહલા ઉપજે છે તે પૂર્ણ થાય તોજ પત્ર, ફળ, ફુલ, અને રસ વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે એ આહાર સંગા જાણવી. વેલાઓ ગમે ત્યાં ઉગ્યા હોય પણ વાડ વગેરે તરફજ વધીને તે ઉપર ચડે છે અન્યત્ર જતા નથી એ ઓષ સંગા જાણવી. પાંડુરોગ, ઉદર વૃદ્ધિ, સોજા અને ક્ષય પ્રમુખ રોગવડે જેમ મનુષ્યનું શરીર વિકારને પામે છે અને રસાયન તથા સ્નિગ્ધ રસ વગેરેના થોગે વિશિષ્ટ કાંતિવાળું થાય છે તેમ વનસ્પતિનું શરીર તેવા પ્રકારના રોગથી ફુલ, પત્ર, ફળ અને ચામડીના વિકારને પામે છે અને વિશિષ્ટ ખાતર વગેરે પૂરવારૂપ દોહલા પૂર્ણ કરવાથી સુંદર ફુલ ફળ વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે. વળી મનુષ્યની પેઠે તેનું આયુષ્ય પણ નિયત હોય છે. વળી મનુષ્યની પેઠે ઇષ્ટ આહારથી પુષ્ટ અને અનિષ્ટ આહારથી અપુષ્ટ બને છે. એ રીતે શ્રી આચારાંગ સૂત્રના પહેલા અધ્યયનના પાંચમા ઉ શામાં અનેક યુક્તિ પૂર્વક વનસ્પતિમાં જીવપણું સિદ્ધ કરેલું છે.

આર્ય તરિકે રાખવામાં આવે છે તે ચંદનક [અરિયાં]; અરુદ્રેવા
 નક્ષત્રમાં વર્ષાદ થવાથી ભોંયમાં સર્પના આકારે થાય છે, જેને
 જૂનાગ [પૃથ્વીના સર્પ] કહે છે તે અળસીયાં; રાટલી ચોખા
 ફાળ શાક પ્રમુખ રાંધેલ અન્ન વાસી રહેવાથી તેમાં લાળ રૂપે
 ઉત્પન્ન થાય છે તે લાળીયા; કાષ્ટમાં કીડા પડે છે તે મેદુર
 [ધુણુ]; પેટમાં નાના નાના જીવો થાય છે તે અથવા ગુદા
 પાસે હરસ [મસા] માં થાય છે [જેનાથી ખરજ આવે છે]
 તે અથવા સ્ત્રીની યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે કુમિ; લાલ રંગના
 અને ઠાળા મોઢાંવાળા જે જીવો પાણીમાં થાય છે તે પૂરા;
 માતૃવાહ તે ચુડેલ એ વગેરે બેદ્રિય જીવો જાણવા. અહીં
 બંને પદને છોડે આદિપદ લીધેલ છે તેથી છીપ અને વાળા
 [જે મનુષ્યના હાથ પગ વગેરે અંગોને વિષે તંતુ જેવા ઉત્પન્ન
 થાય છે તે] વગેરે જીવો કહેવામાં આવ્યા નથી તે પશુ લેવા
 અને જળમાં ઉપજેલા અને સ્થળમાં ઉપજેલા એમ બન્ને પ્રકારના
 લેવા. આ જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય [શરીર-આમડી] અને
 રસનેદ્રિય [મુખ-જીભ] એ બે દ્રવિયો હોવાથી બેદ્રિય
 કહેવાય છે. ૧૫.

ગુલ્મિઃ મત્કુળયુકે પિપીલિકા ઉપદેહિકા ચ મત્કોટકાઃ
 ગોમી મંકળજૂથા, પિપીલિ ઉદ્દેહિયા ચ મત્કોડા ।
 કનખજૂરા માંકડ જૂ કીડી ઉદ્દેહ અને મત્કોડા
 શ્લિકા ઘૃતેલિકાઃ સાવાઃ ગોકીટકજાતયઃ
 શ્લિય ઘયમિલ્લીઝં, સાવય ગોકીટજાઈઝં ॥ ૧૬ ॥
 કંચળ ધીમ્ભેલા સાવાં ગીંગોડાની જાતિઓ

મર્દખચૌરકીડા: ગોમયકીડા ધાન્યકીડા

ગદ્દહયચૌરકીડા, ગોમયકીડા ય ધન્નકીડા ય;

ગદ્દેયાં વિષ્ણના કીડા છાણુના કીડા અને ધનેડાં અને

કુંથુ: ગોપાલિકા રીલિકા ત્રીન્દ્રિયા ઇન્દ્રગોપાદય:

કુંથુ ગુવાલિય દલિયા, તેઈંદિય ઇંદગોવાઈ ॥૧૭॥

કુંથુઆ ગોપાલિક ઇયલ તેઈંદ્રિય હવે મમોલા વગેરે

ગોમી=કાનખજૂરા.

મંકડુ=માંકડ.

જુઆ=જુકા.

પિપીલિ=કીડી.

ઉદ્દેહિયા=ઉધેઈ.

મમોડા=મંકોડા.

ઇલિય=ઇયલ.

ધયમિહીઆ=ધીમેલ.

સાવય=સાવાં.

ગાકીડ=ગીંગોડાની,

જાઈઆ=જાતિઆ.

ગદ્દહય=ઉત્તિંગા, ગદ્દેયાં.

ચૌરકીડા=વિષ્ણના કીડા.

ગોમયકીડા=છાણુના કીડા.

ધન્નકીડા=ધાન્યના કીડા.

ય=યળી.

કુંથુ=કુંથુઆ.

ગુવાલિય=ગોપાલિક.

દલિયા=દલિકા.

તેઈંદિય=તેઈંદ્રિય.

ઈંદગોવાઈ=ઈંદ્રગોપાદિ.

અર્થ—કાનખજૂરા, માંકડ, જુ, કીડી, ઉધેઈ, ઇયળ, ધીમેલો, સાવાં અને ગીંગોડાની જાતિઓ; ગદ્દેયાં, વિષ્ણના કીડા, છાણુના કીડા, ધનેડાં, કુંથુઆ, ગોપાલિક, ઇયળ અને મમોલા વગેરે તેઈંદ્રિય હવે જાણવા. ૧૬-૧૭

વિવેચન—હવે બે ગાથાવડે તેઈંદ્રિય જાણવા લેઈ કહે છે.—
કાનખજૂરા, માંકડ અને જુ (માથાના વાળ અને કપડામાં ઉ-

રપજ થતી). ઉપલક્ષણથી હીંજ પણ લેવી. રાતી કાળી નાની
 માટી વગેરે સર્વ જાતની કીડીઓ. કાગળ, કપડા, ભીંત અને
 લોકડા વગેરેમાં પોતાને રહેવા પૂરતું ઘર બનાવીને પછી ધીમે
 ધીમે કાગળ વગેરેને ખાતી ખાતી આગળ વધે છે તે ઉપેક્ષ.
 મંકેડા. ઈંચળ-એળ એ ધાન્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ધીમેલ એ
 જીવો ધૂતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સાવાં એ મનુષ્યને ભવિષ્યમાં
 અશુભ કર્મના ઉદ્ધયે કષ્ટ પ્રાપ્ત થવાનું હોય તેની અગાઉ શરી-
 રના વાળના મૂળમાં ઉત્પન્ન થાય છે એટલે એ ભાવિકષ્ટને સૂચવે
 છે; એને ચર્મયુક્ત-ચામડાની જૂ કહે છે. ગીંગોડા એ શ્વાન,
 ગાય પ્રમુખ પશુઓના કાન વગેરે અવયવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે
 અને ચામડીમાં ચોંટી રહે છે; તે સર્વ જાતના લેવા. ગધૈયાં એ
 ગેશાળામાં ઉપજે છે, એનો વર્ણ શ્વેત હોય છે, એને દત્તિંગા
 કહે છે. ચોરકીડા એ વિષ્ટામાં થાય છે, તે લોચમાં મુખને
 સંસ્પર્શે છે અને મોટા ગેળ છિદ્રો કરે છે. ગોમય કીડા એ
 છાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઘનેડાં વગેરે ધાન્યના કીડા. કુશુઆ;
 ગોપલિક એ નામના જીવ અપ્રસિદ્ધ છે. ખાંડ વગેરેમાં ઉત્પન્ન
 થાય તે ઈંચળ. ઇંદ્રગોપ એ જીવો આપાઠ માસમાં પહેલા વર્ષા-
 દમાં ઉપજે છે, તેનો વર્ણ ગંતા હોય છે, તે માથા પિનાના
 હોય છે તેથી લોકમાં તેને મામણમુંડા, મેહના મામા અથવા
 મમોલા કહે છે. એ પ્રકારે નામથી કેટલાક તેઈદ્રિય જીવો કહ્યા.
 તે સિવાય બીજા પણ ઘણા છે. આ જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય, રસ-
 નેદ્રિય અને ઘ્રાણેદ્રિય (નાસિકા) એ ત્રણ ઇદ્રિયો હોવાથી
 તેઓ તેઈદ્રિય કહેવાય છે. ૧૬-૧૭

ચતુરિન્દ્રિયાશ્ચ દૃશ્વિકઃ દિન્કુણા ભ્રમરાશ્ચ ભ્રમરિકાઃ તિહાઃ
 ચતુરિન્દ્રિયા ય વિષ્ણુ, દિન્કુણા જમરા ય જમરિયા તિહાઃ
 ચૌરિન્દ્રિયો અને વીંછી બગાઈ ભમરા અને ભમરીઓ તીડ
 મક્ષિકા દંશા મશ્કાઃ કંસારિકા કપિલડોલકાદયઃ
 મશ્ચિય ડંસા મસગા, કંસારી કવિલડોલાઈ ॥ ૧૭ ॥
 માખી ડાંસ મચ્છરો કંસારી ખડકમાંકડી વગેરે

ચતુરિન્દ્રિયા-ચૌરિન્દ્રિય..

વિષ્ણુ-વીંછી.

દિન્કુણ-બગાઈ.

ભમરા-ભ્રમર.

ભમરિયા-ભમરી.

તિહા-તીડ.

મશ્ચિય-માખી,

ડંસા-ડાંસ.

મસગા-મચ્છર

કંસારી-કંસારી.

કવિલ-કરેલીયા.

ડોલાઈ-ખડકમાંકડી.

અર્થઃ—ચૌરિન્દ્રિય જીવો વળી વીંછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરીઓ, તીડ, માખી, ડાંસ, મચ્છર, કંસારી અને ખડકમાંકડી વગેરે જાણવા. ૧૮

વિવેચન—હવે ચૌરિન્દ્રિય જીવોના લેહ કહે છે—વીંછી એ એક જાતના ઝેરી જીવો છે, જેના પાછળના આંકડામાં ઝેર હોય છે. દિન્કુણ એ જીવો લગલગ માખીના જેવા હોય છે, તે ઘોડાના તબેલા વગેરેમાં થાય છે; તેને બગાઈ કહે છે. ભમરા એ કાળા રંગના મોટા થાય છે તે અને ભમરીઓ એ પીળા વગેરે જૂદા જૂદા રંગની અને વિવિધ આકારવાળી હોય છે. તીડ એ વર્ષા ઋતુને છંટે અનાજ પાક્યું હોય તે અરસામાં થાય છે અને એક સાથે સંખ્યાબંધ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી જ્યાં પડે છે તે ક્ષેત્રનું

લગલગ સઘળું અનાજ ખાઈ જાય છે. મધમાખી વગેરે સર્વ જાતીની માખી. ડાંસ એ જીવો વર્ષા ઋતુમાં વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. મચ્છર એ ડાંસ જેવા આકારવાળા હોય છે અને બધી ઋતુમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કપિલ ડોલ એ એક જાતિના જીવ છે. તેને ખડમાંકડી કહે છે. અહીં કવિલ એટલે કરોળીયા અને ડોલ એટલે ખડમાંકડી એમ બે પદના બે જુદા અર્થ પણ કેટલાએક કરે છે. આદિ શબ્દથી લઘુકૃત્તિકા, પતંગ, ઢિંઢણ વગેરે જીવો લેવા. આ જીવોને સ્પર્શનેદ્રિય, રસનેદ્રિય, ઘ્રાણેદ્રિય અને નેત્રેદ્રિય (ચક્ષુ-આંખો) એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોવાથી તેઓ ચતુરિન્દ્રિય કહેવાય છે.

હવે બેઈન્દ્રિય વગેરે જીવોના કેટલાંક નામો અગાઉ કહી ગયા તે શિવાયના જીવોને ઝોળખવાનું કંઈક લક્ષણ કહે છે— બેઈન્દ્રિય જીવોને પ્રાયઃ પગ ન હોય. તેઈન્દ્રિય જીવોને ચાર ઉપરાંત છ અંગર તેથી વધારે પણ પગ હોય. ચૌરિન્દ્રિય જીવોને છ અથવા આઠ પગ હોય. પંચેન્દ્રિય જીવોને બે, ચાર અથવા આઠ પગ હોય છે; અથવા સર્પ અને મત્સ્ય વગેરેની પેઠે ન પણ હોય. અથવા મુખના બંને પડખે જેને બે વાળ હોય તે તેઈન્દ્રિય. જેઓને મોઢાઉપર શિંગડાની પેઠે વાળ હોય તે ચતુરિન્દ્રિય. ૧૮

पञ्चन्द्रियाश्च चतुर्धा नारकास्तिर्यञ्चो मनुष्या देवाश्च
पञ्चिन्द्रिया य चउहा, नारय त्रिरिया मणुस्स देवा य;
પંચેન્દ્રિય જીવો વળી ચાર પ્રકારે, નારક તિર્યચ મનુષ્ય દેવતા અને

નૈરયિકાઃ સસ્રવિહા જ્ઞાતવ્યાઃ પૃથ્વીમેદેન

નેરઙ્ગયા સસ્રવિહા, નાયવા પુઠવિજ્ઞેષણં ॥ ૧૯ ॥

નારકો સાત પ્રકારે જાણવા. પૃથ્વીના લેહવડે

પાંચેદ્રિયા-પાંચેદ્રિય

ચક્રિહા-ચાર પ્રકારે.

નારય-નારકી.

તિરિયા-તિર્યચ.

મનુષ્ય-મનુષ્ય.

દેવા-દેવતા.

નેરઙ્ગયા-નારકીના જીવ.

સસ્રવિહા-સાત પ્રકારે.

નાયવા-જાણવા.

પુઠવિજ્ઞેષણં-(રત્નપ્રભાદિ)

પૃથ્વીના ભેદ કરીને.

અર્થ:—પાંચેદ્રિય જીવો ચાર પ્રકારે છે, નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવતા. તેમાં નારક જીવો રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીના લેહવડે સાત પ્રકારે જાણવા. ૧૯

વિવેચન—હવે પાંચેદ્રિય જીવોના ભેદ કહે છે—સ્પર્શનં-દ્રિય, રસનેદ્રિય, ઘ્રાણેદ્રિય, ચક્ષુરિદ્રિય અને શ્રોત્રેદ્રિય (કાન) એ પાંચ ઈદ્રિયો જેને હોય તે પાંચેદ્રિય જીવો જાણવા. તેના મુખ્ય ચાર ભેદ છે.—ઘણાં પાપ કરનારા મનુષ્યને (ઉપલક્ષણથી તિર્યચને પણ) તેની યોગ્યતા મુજબ ગ્રોહાવે તે ન કાવામ્ સીમંતક વગેરે જાણવા અને તેને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા જીવો તે નારક. એ નારક જીવો ધરમા, વંશા, સેલા, અંજણા, રિધા, મધા અને માધવતી એ સાત નરક પૃથ્વીને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે સાત પ્રકારના જાણાય છે. અર્થને અનુસારે તેનાં સાત નામ (ગોત્ર) આ પ્રમાણે છે—રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને તમસ્તમઃપ્રભા. રત્નરૂપ સ્વ-

ભાવ છે જેનો અથવા જેમાં રત્નો ઘણાં છે તે રત્નપ્રભા. અહીં રત્નની બહુલતા કહી તે પ્રથમ ખર(કઠણ)કાંડ સંબંધી જાણવી. એ રત્નપ્રભા નરક પૃથ્વીનું દળ બડપણે (ઉંચપણે) ૧૮૦૦૦૦ યોજન છે તેમાં ૧૬૦૦૦ યોજનનો પહેલો ખર કાંડ (વિભાગ), ૮૪૦૦૦ યોજનનો બીજો પંકબહુલ (કાદવ ઘણો હોય તે) કાંડ અને ૮૦૦૦૦ યોજનનો ત્રીજો જલબહુલ કાંડ છે. જેમાં શર્કરા (પથ્થરના કાંકરા) ઘણા હોય તે શર્કરાપ્રભા. જેમાં રેતી ઘણી હોય તે વાલુકાપ્રભા. જેમાં કાદવ ઘણો હોય તે પંકપ્રભા. જેમાં ધૂમાડો ઘણો હોય તે ધૂમપ્રભા. જેમાં અંધકાર ઘણો હોય તે નમઃપ્રભા. જેમાં અત્યંત ગાઢ અંધકાર હોય તે તમસ્તમઃપ્રભા. શર્કરાપ્રભા વગેરે છએ નરકો પણ પૃથ્વી સ્વરૂપ છે એટલે તેમાં રત્નપ્રભાની પેઠે જુદા જુદા કાંડ નથી પણ માટીમય છે. એ સાતે નરક પૃથ્વી છત્રાતિછત્ર સંરથાને છે એટલે એક નાનું છત્ર ઉંધું હોય તેની નીચે તે કરતાં મોટું છત્ર હોય, તેની નીચે તે કરતાં પણ મોટું છત્ર હોય, એમ નીચે નીચે મહોટા વિસ્તારવાળા ઉપરા ઉપર સાત છત્ર ઉંધા મુખ્યા હોય તેવે આકારે છે ૧. વાંકા ચાલે અથવા પોતાના કર્મવશે સર્વ ગતિમાં જાય-ઉત્પન્ન થાય તે તિર્યચ ૨. વસ્તુતત્ત્વને સમસ્ત પ્રકારે એકત્ર કરે-નિશ્ચય કરે તે નર-મનુષ્ય ૩. સારી રીતે શોભે અથવા વિશિષ્ટ એશ્વર્યને ભોગવે અથવા ભક્ત જનના વાંચ્છિતને સારી રીતે આપે તે સુર-દેવતા. એ ચારના પેટા ભેદ હવે કહે છે. પૂર્વોક્ત સાત નરક પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થનારા નારક જીવોના સાત ભેદ છે, તે સાત પર્યાયા અને સાત અપર્યાયા એમ ચૌદ ભેદ નારક જીવોના જાણવા. ૧૯

જલચરસ્થલચરસ્થેચરાઃ ત્રિવિધાઃ પञ्चेन्द्रियाः तिर्यश्च
 जलयरथलयरखयरा, त्रिविहा पञ्चिन्द्रिया तिरिस्का यः
 જળચર સ્થલચર ખેચર ત્રણ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને
 શિશુમારા મત્સ્યાઃ કચ્છપા ગ્રાહા મકરાશ્ચ જલચરાઃ
 સુસુમાર મહ કહ્લવ,ગાહા મગરા ય જલચારી ॥૨૦॥

પાડા જેવા { માછલાં કાચખા જળતંતુ મગર અને જળચર જીવો
 મત્સ્ય

જલચર-જલચર.

થલચર-સ્થલચર.

ખચરા-ખેચર.

ત્રિવિહ-ત્રણ પ્રકારના.

પંચિન્દ્રિયા-પંચેન્દ્રિય.

તિરિખમા-તિર્યંચ.

સુસુમાર-શિશુમાર, પાડા જેવા મચ્છ.

મચ્છ-માછલાં.

કચ્છવ-કાચખા.

ગાહા-ઝૂડ.

મગર-મગર.

જલચારી-જળચર જીવ.

અર્થ :—જળચર, સ્થળચર અને ખેચર એમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો ત્રણ પ્રકારે જાણવા. પાડાના આકારવાળા મત્સ્ય, માછલાં, કાચખા, જળતંતુ (ઝૂડ) અને મગર એ જળચર જીવો જાણવા. ૨૦

વિવેચ ૧ :—હવે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના ભેદ કહે છે. -પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના ત્રણ ભેદ છે. જે પાણીમાં ચાલે તે જળચર એટલે પાણીમાં રહે તો જ જીવે અને પાણીના અભાવે નાશ પામે ૧, સ્થળ-ભોંય ઉપર ચાલે તે સ્થળચર ૨, અને આકાશને વિષે ચાલે તે ખેચર-ખચર (પક્ષી) ૩. હવે જળચર જીવોનાં કેટલાક નામો કહે છે. પાડાના જેવા મત્સ્ય તે શિશુમાર. મત્સ્ય

શબ્દે સર્વ જાતિનાં માછલાં લેવા. આ માછલાંનો આકાર વિવિધ પ્રકારનો હોય છે. આવશ્યક વૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-“ વલયનો આકાર વર્તુળને બાકીનાં સર્વ આકારના (સંસ્થાનવાળા) મત્સ્યો હોય છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રને વિષે પ્રતિમાના આકારવાળા મત્સ્યને જોઈને ઉપદેશ વિના પણ કેટલાએક તિર્યચોને સામાયિકને આવરણ કરનારાં કર્મના ક્ષયોપશમ વડે ક્ષયોપશમ લખિ થાય છે અને તેથી તેઓ સમ્યક્ત્વ, શ્રુતસામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક લખિ પ્રાપ્ત કરે છે. ” કાચબા એ જીવો કુવા, વાવ અને તળાવ વગેરેમાં થાય છે. તેની ઉપલી પીઠ જાડી અને કઠણ હોવાથી ઢાલ કરવાના કામમાં આવે છે. ગ્રાહ એ જીવ તાંતણાને આકારે હોય છે. તેનું બળ પાણીમાં ઘણું હોવાથી તે હાથી જેવા ગ્રાહીને પણ અંદર ઘસડી જાય છે; તેને જૂઠું કહે છે. મગર એટલે મોટા મત્સ્ય. એ ઘણા બળવાન હોય છે. તે સમુદ્ર વગેરે ઉંડા પાણીવાળા જળાશયોમાં રહે છે. એ વગેરે જળચર જીવો અનેક પ્રકારે જાણવા. ૨૦

चतुष्पदा उरःपरिसर्पाः भुजपरिसर्पाश्च स्थलचराः त्रिविधाः
 चतुष्पद उरपरिसर्पा, भुजपरिसर्पा य थलचरा त्रिविहाः
 ચતુષ્પદ ઉરઃપરિસર્પ ભુજપરિસર્પ અને સ્થળચરો ત્રણપ્રકારના
 ગોસર્પનકુલપ્રમુખાઃ બોદ્ધવ્યાઃ તે સમાસેન
 गोसर्पनकुलप्रमुखा, बोधव्या ते समासेण ॥ २१ ॥
 ગાય,સર્પ અને નાળીયા વગેરે જાણવા. તે સંક્ષેપથી

ચતુષ્પદ—ચાર પગવાલા.

ઉરપરિસર્પ—ઉર:પરિસર્પ

ભુજપરિસર્પ—ભુજપરિસર્પ.

ચલચર—સ્થલચર જીવો.

તિવિહા—ત્રણ પ્રકારના.

ગા સર્પ—ગાય, સર્પ.

નહિલ—નોહિલા.

પ્રમુખ—પ્રમુખ.

બાધવા—બાધવા.

સમાસેષુ—સંક્ષેપથી.

અર્થ:—ચતુષ્પદ (ચોપગાં જનાવર), ઉર:પરિસર્પ (પંટે ચાલનારાં) અને ભુજપરિસર્પ (હાથવડે ચાલનારા) એમ સ્થળચર જીવો ત્રણ પ્રકારે બાધવા. તે સંક્ષેપથી (અનુક્રમે) ગાય પ્રમુખ, સર્પ પ્રમુખ અને નોળીયા પ્રમુખ બાધવા. ૨૧

વિવેચન—સ્થળચર જીવોના ત્રણ ભેદ છે, ૧ ચાર પગવડે જેઓ ચાલે તે ચતુષ્પદ જીવો ગાય ભેંસ, હાથી, ઘોડા, શ્વાન ખીલાડાં વગેરે બાધવા. ૨ હૃદય-પેટવડે જેઓ ચાલે તે ઉર:પરિસર્પ જીવો સર્પ અજગર વગેરે બાધવા. ૩ ભુજ-હાથવડે જેઓ ચાલે તે ભુજપરિસર્પ જીવો નોળીયા, ઉંદર, ગરોળી, ખીચ-કાલી, કાકીડા, ચંદનઘો, સાંઢા વગેરે બાધવા. અહીં સંક્ષેપથી ત્રણે જાતના જીવોના થોડાં નામ આપેલ છે તેથી તેના જેવા ખીજ જીવો પણ સમાજ લેવા. ૨૧

સ્વચરા રોમજપક્ષિણ:

ચર્મજપક્ષિણશ્ચ

પ્રકટાશ્ચૈવ

સ્વચરા રોમયપક્ષી,

ચર્મયપક્ષી ચ પાયડા ચૈવ;

પક્ષીઓ રૂપાંટાની પાંખવાળા ચામડાની પાંખવાળા અને પ્રકટ જ છે નરલોકાદ્ બહિઃ સમુદ્રપક્ષિણો વિતતપક્ષિણ:

નરલોગાંર્ત્તે વર્હિઃ, સમુદ્રગપક્ષી વિચયપક્ષી ॥૨૨॥

અનુષ્ઠલોકની બહાર, મળેલ પાંખવાળા, વિસ્તારેલ પાંખવાળા.

અમર-ખેચર છવ.

રોમય-રૂવાંટાની પાંખવાળાં.

પાંખી-પક્ષી.

ચર્મય-ચામડાની પાંખવાળાં.

પાયડા-પ્રકટ.

ચેવ-નિશ્ચે.

નરલોગાઓ-મનુષ્યલોકની.

ખાહિં-ખહાર.

સમુગ્ગ-સંકોચેલી પાંખવાળાં.

વિયય-વિસ્તારેલી પાંખવાળાં.

અર્થ:—રૂવાંટાની પાંખવાળા અને ચામડાની પાંખવાળા એમ પક્ષીઓ બે પ્રકારે છે અને તે પ્રકટ (પ્રસિદ્ધ) જ છે. મનુષ્ય લોકની ખહાર સમુદ્ગ (ડાલડાની પેઠે ખીડાયેલી પાંખવાળા) પક્ષી અને વિતત (વિસ્તારેલ પાંખવાળા) પક્ષીઓ હોય છે. ૨૨

નિવેચન—પક્ષીઓ બે પ્રકારના છે. રૂવાંટાથી થયેલી પાંખો જેને હોય તે રોમજ પક્ષી-હંસ, સારસ, પોપટ, કાગડા, ચક્રલા વગેરે જાણવા. ૨ ચામડાથી થયેલી પાંખો જેને હોય ચર્મજ પક્ષી-વડવાગુલી, ચામાચીડીયા વગેરે જાણવાં. એ બંને જાતનાં પક્ષીઓ તેની પાંખો ઉપરથી સ્પષ્ટ ઓળખી શકાય તેવા હોવાથી નિશ્ચે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ પક્ષીઓ મનુષ્યલોકમાં થાય છે. મનુષ્ય લોકની ખહાર પણ બે જાતનાં પક્ષીઓ થાય છે તે આ પ્રમાણે-૧ ડાલડાની પેઠે સંપુટરૂપ મળેલી પાંખો જેને છે તે સમુદ્ગક પક્ષી. ૨ વિસ્તાર પામેલી પાંખો જેને છે તે વિતતપક્ષી. ઉડતી વખતે અને બેસતી વખતે પહેલાની પાંખો સદા ખીડાયેલ રહે છે ત્યારે બીજી જાતના પક્ષીની પાંખો સદા વિસ્તૃત રહે છે. આ બંને જાતનાં પક્ષીઓની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ આકાશમાં જ થાય છે એમ સંપ્રદાયથી (પરંપરાથી) સંભળાય છે.

મનુષ્ય લોકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને પુષ્કરવરદ્વીપ અરધા, એ પ્રકારે અઢીદ્વીપ અને જંબૂદ્વીપની ફરતો વલય (ચૂડા)ને આકારે લવણ સમુદ્ર, ધાતકીખંડની ફરતો કાલોદ સમુદ્ર, એ સર્વ સુવર્ણમય માનુષોત્તર પર્વતરૂપ કિલ્લા વડે વિંટાયેલ ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ વિષ્કંભ (વ્યાસ-વિસ્તાર)વાળું ક્ષેત્ર તે મનુષ્ય લોક. અહીંજ મનુષ્યોનાં જન્મ અને મરણનો સંભવ હોવાથી તે મનુષ્ય લોક કહેવાય છે. ત્યાં ત્રીશ અકર્મભૂમિ, પંદર કર્મભૂમિ અને છપ્પન અંતર્દ્વીપ એમ ૧૦૧ ક્ષેત્રમાં જન્મ મરણ થાય પણ વર્ષધર વગેરે પર્વતોમાં અને સમુદ્રમાં પ્રાચે જન્મ મરણ ન થાય; ત્યાં જન્મ તો ઘણેભાગે ન હોય પણ મરણ તો વિદ્યા લબ્ધિ વડે જેઓ ત્યાં ગયેલા હોય અથવા કોઈ દેવાદિ વડે હરણ થઈને મૂકાયેલ હોય તેવાનું થઈ શકે. અને મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર તો મનુષ્યનાં જન્મ મરણ થયાં નથી, થતાં નથી અને થશે પણ નહિ. કહાચિત્ કોઈ દેવ, દાનવ અથવા વિદ્યાધર વૈર વાળવા માટે કોઈ મનુષ્યને મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર મૂકે અને તે ત્યાં રીખાઈ મરે તો ફીક એવી તેને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, પણ લોકસ્વભાવેજ તેને પાછો મનુષ્યલોકમાં લાવવાની બુદ્ધિ થાય. તથા જે જંઘા-આરણ અને વિદ્યાઆરણ મુનિઓ નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી જાય છે તેઓ પણ ત્યાંથી પાછા આવીને અઢીદ્વીપમાંજ મરણ પામે છે. તેથી અઢીદ્વીપ રૂપ મનુષ્યક્ષેત્રમાંજ મનુષ્યનાં જન્મ મરણ થાય એમ સમજવું. ૨૨

સર્વે જલસ્થલસ્વચરાઃ સંમૂર્ચિમા ગર્ભજા દ્વિધા ભવન્તિ
 સઘ્વે જલસ્થલસ્વચરા, સમુર્ચિમા ગઢજયા દુહા હુંતિ;
 બધા જળચર સ્થળચર ખેચર, સંમૂર્ચિમ ગર્ભજ એ પ્રકારના હોય છે.
 કર્માકર્મભૂમિજાઃ (મહિજાઃ) અન્તર્દ્વીપા મનુષ્યાઃ
 કર્માકર્મગભૂમિ(મહિયા), અંતરદીવા મણુસ્સા ય રૂઝ
 કર્મભૂમિ અને અકર્મ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અંતર્દ્વીપના મનુષ્યો અને
 સઘ્વે-સર્વ પ્રકારના. | દુહા-એ પ્રકારના.
 જલ-જલચર. | હુંતિ-છે.
 થલ-સ્થલચર. | કર્માકર્મગ ભૂમિ-કર્મભૂમિ અને
 ખચરા-ખેચર. | અકર્મભૂમિના.
 સમુર્ચિમા-સંમૂર્ચિમ. | અંતરદીવા-અંતર્દ્વીપના.
 ગાઢજયા-ગર્ભજ. | માણુસ્સા-મનુષ્ય.

અર્થઃ—બધા જળચર, સ્થળચર અને ખેચર જીવો, સંમૂર્ચિમ
 અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારના હોય છે. કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા,
 અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને અંતર્દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા
 એમ ત્રણ પ્રકારે મનુષ્યો જાણવા. ૨૩

વિવેચન—પૂર્વોક્ત સર્વ જળચર, સ્થળચર અને ખેચર
 જીવો સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારના હોય છે. માતા
 પિતાની અપેક્ષા વિના જેની ઉત્પત્તિ થાય તે સંમૂર્ચિમ અથવા
 સ-સમન્તાત્ ચૌદ રાજલોકમાં સર્વ ઠેકાણે મૂર્ચ્છનમ્ અવયવનો
 વિસ્તાર (ઉત્પત્તિ) જેનો છે તે સંમૂર્ચન. જે જીવો ગર્ભમાં ઉત્પ-
 ન્ન થાય અથવા ગર્ભથી ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભજ. ગર્ભજ તિર્યચો
 પંચેન્દ્રિય જ હોય છે. ધીજા એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય

અને ચૈરિન્દ્રિય તિયથા સંમૂર્ઞિમજ હોય છે. હવે એ સંમૂર્ઞિમ જીવો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય તે દેખાડે છે.—એકેન્દ્રિય અને બે-
ઈન્દ્રિય જીવો સ્વજાતિના મળની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થાય છે.
(મળમાં ઉત્પન્ન થતા નથી.) તેઈન્દ્રિય જીવો સ્વજાતિની વિષ્ટા
વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ચૈરિન્દ્રિય જીવો સ્વજાતિ જીવોના
લાળ અને મળના સ્પર્શ વગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે. પંચેન્દ્રિય
જીવોમાં મત્સ્ય વગેરે જળચર અને પ્રકારના હોય છે, સ્થળચર-
ને વિષે ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ પ્રાયઃ બે પ્રકારે હોય છે
અને ચતુષ્પદ સંમૂર્ઞિમ કોઈકજ ઠેકાણે ઉપજે છે. પક્ષીઓને વિષે
ક્ષેત્રના પાકને નુકશાન કરનારા સૂડા વગેરે જીવો તેની જાતિના
જીવોના અવયવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે એટલે સ્વજાતિના મૃત કલેવ-
રને વિષે ઉપજે છે. ગર્ભજ પક્ષીઓ ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

તિર્યચના સર્વ મળીને ૪૮ ભેદ થાય છે તે આ પ્રમાણે—

એકેન્દ્રિય જીવો સ્થાવર કહેવાય છે. તેના ૨૨ ભેદ અગાઉ
આદમી બ્રાહ્મણાના વિવરણમાં જણાવ્યા છે તે ૨૨. ત્રણ જીવના બે-
ઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૈરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ ચાર ભેદ છે,
તેમાં બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચૈરિન્દ્રિય એ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયના
પર્યાયા અને અપર્યાયા મળીને છ ભેદ, કુલ ૨૮; પંચેન્દ્રિય તિ-
ર્યચમાં જળચર અને ખેચરનો એક એક અને સ્થળચરના ચતુષ્પદ,
ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ એ ત્રણ ભેદ મળી પાંચ ભેદ
સંમૂર્ઞિમ અને પાંચ ગર્ભજ એમ દશ ભેદ થાય. તેના પર્યાયા
અને અપર્યાયા મળીને વીશ ભેદ. કુલ ૪૮; એમ સર્વ મળીને
તિર્યચના અડતાળીશ ભેદ થયા.

હવે ગાથાના ઉત્તરાર્ધ્ય વડે મનુષ્યના ભેદનું વર્ણન કરે

છે-કૃષિ, વાણિજ્ય વગેરે કર્મ અને શ્રુત, ચારિત્રરૂપ મોક્ષનું અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) જેમાં પ્રધાન છે એવી ભૂમિ તે કર્મભૂમિ-પ ભરત ક્ષેત્ર, પ ઐરવત ક્ષેત્ર અને પ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર એમ પંદર છે. એ કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યો તે કર્મભૂમિજ કહેવાય છે. જેમાં પૂર્વોક્ત કર્મ ન હોય એવી ભૂમિ તે અકર્મભૂમિ-પ હિમવત, પ હરિવર્ષ, પ દેવકુરૂ, પ ઉત્તરકુરૂ, પ રમ્યક અને પ ઐરવ્યવત એમ ત્રીશ છે. એ અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યો તે અકર્મભૂમિજ કહેવાય છે, તે સ્થાનના મનુષ્યો અને તિર્યંચો સર્વે યુગલિયા જ હોય. પુત્ર, પુત્રી એક સાથે જન્મે અને ઉમ્મર લાયક થયે તે બંને ધણી ધણીયાણી થાય, તે યુગલિયા (જોડલાં). તેને આહાર, પાણી, વસ્ત્ર અને અલંકાર વગેરે ઇચ્છા મુજબ દશ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષ પાસે ચાવના કરવાથી મળે છે. તથા ૧૬ અંતર્દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યો તે અંતર્દ્વીપજ કહેવાય છે. એમ સર્વ મળી ૧૦૧ ક્ષેત્રમાં મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ૧૦૧ ભેદ મનુષ્યના થયા. મનુષ્યો ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિમ એમ બે પ્રકારના હોય છે, તેથી ૧૦૧ ગર્ભજ પર્યાપ્ત અને ૧૦૧ ગર્ભજ અપર્યાપ્ત મળી તેના ૨૦૨ ભેદ થયા અને સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો અપર્યાપ્તજ મરણ પામે તેથી ૧૦૧ સંમૂર્ચિમ અપર્યાપ્તાના એમ સર્વ મળી ૩૦૩ ભેદ મનુષ્યના થયા. આ સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો ગર્ભજ મનુષ્યનાં વિષ્ટા, મૂત્ર, બરણા, નાસિકાનો મેલ, વમન, પડ, લોહી, સ્ત્રી પુરુષનો સંયોગ, વીર્ય, પિત્ત, વીર્યના સુકાં પુર્ણલ (ભીન્નથેલા), નગરના બાળા, મૃત કહેવર અને સર્વ અશુચિ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપર કહેલા ૧૦૧ ક્ષેત્રનાં સ્થાનો બતાવે છે- આ જાંબુ-

દ્વીપના મધ્ય ભાગે મેરૂ પર્વત છે, તેની દક્ષિણ દિશાએ લવણ સમુદ્રને લગતું ભરતક્ષેત્ર છે. તે ભરતક્ષેત્રની ઉત્તર દિશાએ હિમવત્ પર્વત છે, તેની ઉત્તરે હૈમવંત ક્ષેત્ર છે. તેમજ મેરૂ પર્વતની ઉત્તરે લવણ સમુદ્રને લગતું સમુદ્રની દક્ષિણે ઐરવત ક્ષેત્ર છે. તે ઐરવતની દક્ષિણે શિખરી નામે પર્વત છે, તેની દક્ષિણે ઐરણ્યવત ક્ષેત્ર છે. એ હૈમવંત અને ઐરણ્યવત એ બંને ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ છે, એમાં યુગલિયા મનુષ્ય રહે છે. તેના શરીરનું માન સદા કાળ એક ગાઉ અને આયુષ્ય એક પદ્યોપમ હોય છે. ત્યાં સદા કાળ ત્રીજો આરો વર્તે છે. તેઓને એકાંતરે આંખળા જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે અને તે ૭૬ દિવસ પોતાના સંતાનની પ્રતિપાલના કરે છે.

પૂર્વોક્ત હૈમવંત ક્ષેત્રની ઉત્તરે મહાહિમવંત પર્વત છે. તેની ઉત્તરે હરિવર્ષ ક્ષેત્ર છે. તેમજ ઐરણ્યવત ક્ષેત્રની દક્ષિણે રૂપી પર્વત છે, તેની દક્ષિણે રમ્યક ક્ષેત્ર છે. એ હરિવર્ષ અને રમ્યક બંને ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ છે, એમાં યુગલિયા મનુષ્ય વસે છે. તેના શરીરનું માન સદા કાળ બે ગાઉ અને આયુષ્ય બે પદ્યોપમ મનું હોય છે. ત્યાં સદા કાળ બીજો આરો વર્તે છે. તેઓને બે દિવસને આંતરે બેાર જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે અને તેઓ ૬૪ દિવસ સંતાનની પ્રતિપાલના કરે છે.

પૂર્વોક્ત હરિવર્ષ ક્ષેત્રની ઉત્તરે નિષધ નામે પર્વત છે. તેની ઉત્તરે દેવકુરૂ ક્ષેત્ર છે. તેમજ રમ્યક ક્ષેત્રની દક્ષિણે નીલવંત પર્વત છે. તેની દક્ષિણે ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્ર છે. એ દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ બંને ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ છે, તે બંને મેરૂની દક્ષિણ, ઉત્તર દિશાએ મેરૂ પર્વતને લગતાજ છે, એમાં યુગલિયા મનુ-

ધ્ય વસે છે. તેના શરીરનું માન ત્રણ ગાઉ અને આયુષ્ય ત્રણ પદ્યોપમ હોય છે. ત્યાં સદા કાળ પહેલો આરો વર્તે છે. તેઓ-ને ત્રણ દિવસને આંતરે તુવરના દાણા જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે અને તેઓ ૪૯ દિવસ સંતાનની પ્રતિપાલના કરે છે.

પૂર્વે કહેલા નિષધ અને નીલવાંત પર્વતની વચ્ચે અને મેરૂ પર્વતની પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાએ સોળ સોળ વિજય છે. તે બંને દિશાની મળીને ૩૨ વિજયનું મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે. તે કર્મ-ભૂમિ છે. ત્યાં સદા કાળ એથો આરો વર્તે છે. ત્યાંના મનુષ્યના શરીરનું માન ૫૦૦ ધનુષ્ય સુધીનું અને આયુષ્ય પૂર્વ કોડ વર્ષ સુધીનું સદા કાળ હોય છે.

એ રીતે જંબુદ્વીપને વિષે હૈમવાંત અને ઐરણ્યવત, હ-રિવર્ષ અને રમ્યક, દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ એમ ત્રણ જોડેલે મળીને છ ક્ષેત્ર યુગલિયા મનુષ્યનાં છે, ત્યાં કર્મબંધના કારણ-ભૂત અસિ, મસિ અને કૃષિના વ્યાપાર ન હોવાથી તે મનુષ્યોને પ્રાયઃ કર્મ ઓછાં લાગે છે અને ત્યાંથી સ્વર્ગને સર્વ યુગલિયા મનુષ્ય અને તિર્યચ દેવગતિને વિષે જ જાય છે. સ્વભાવે સર-ળ પરિણામી અને રૂપવાન હોય છે. તથા ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ એ ત્રણ કર્મભૂમિ છે. એમ સર્વ મળીને જંબુદ્વી-પમાં નવ ક્ષેત્ર છે.

ઘાતકી ખંડ અને અર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપ એ બંનેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બે દિશાએ બળે મેરૂ પર્વત છે. તેથી જંબુ-દ્વીપના મેરૂની ઉત્તર દક્ષીણે અગાઉ કદા મુજબ નવ ક્ષેત્રો જેવી રીતે છે તેવી રીતે બંને મેરૂ પાસે નવ નવ ક્ષેત્ર મળી અઠાર ક્ષેત્ર ઘાતકી ખંડમાં અને અઠાર ક્ષેત્ર પુષ્કરવર દ્વીપ અરધાને

વિષે છે. એટલે સર્વ મળી અઢી દ્વીપને વિષે ત્રીશ અકર્મભૂમિ અને પંદર કર્મભૂમિ મળીને ૪૫ ક્ષેત્ર છે.

હવે પદ અંતર્દ્વીપનાં સ્થાન બતાવે છે. ભરત ક્ષેત્રની ઉત્તરે હિમવંત પર્વત છે, તે પૂર્વ પશ્ચિમ લવણ સમુદ્ર પર્યંત લાંબો છે. તે પર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાને છેડે લવણ સમુદ્ર મધ્યે તે પર્વતમાંથી બે દાઢાઓ નીકળી છે. એવી જ રીતે એરવત ક્ષેત્રની દક્ષિણે શિખરી પર્વત પણ પૂર્વ પશ્ચિમ લવણ સમુદ્ર પર્યંત લાંબો છે. તેના પણ પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાને છેડે લવણ સમુદ્ર મધ્યે બે દાઢાઓ નીકળી છે. એમ એક પર્વતના બે છેડાની ચાર ચાર દાઢા સમુદ્રમાં ગયેલી હોવાથી હિમવંત અને શિખરીની મળીને આઠ દાઢાઓ થઈ, તે અકેકી દાઢા ઉપર સાત સત અંતર્દ્વીપ છે, એટલે આઠ દાઢાના પદ અંતર્દ્વીપ થયા. તેને વિષે પણ યુગલિયા મનુષ્ય રહે છે. તેમનાં શરીરની ઉંચાઈ આઠો ધનુષ્ય અને આયુષ્ય પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે. તેઓને એકાંતરે આહારની ઈચ્છા થાય છે અને તેઓ તેમનાં સંતાનની ૭૬ દિવસ સુધી પ્રતિપાલના કરે છે. આ અંતર્દ્વીપનું વિશેષ સ્વરૂપ જીવવિચાર વૃહદ્વૃત્તિ અને ક્ષેત્રસમાસ આદિ અથથી જાણી લેવું. ૨૩

દશધા ભવનાશ્રિપતયઃ અષ્ટવિધા વાનમન્તરા ભવન્તિ
દસહા જ્વણાહિવર્ષ, અટ્ટવિહા વાણમંતરા હુંતિ;
દશપ્રકારના ભવનપતિ, આઠપ્રકારના વ્યંતરો હોય છે.

જ્યોતિષ્કાઃ પञ्चविधा द्विविधा वैमानिका देवाः
 जोशसिया पंचविहा, दुविहा वेमागिया देवा ॥२४॥
 જ્યોતિષી પાંચ પ્રકારના, બે પ્રકારના વૈમાનિક દેવો

દશહા=દશ પ્રકારના.

લવણાહિવર્ધ=લવનાધિપતિ,
 (લવનપતિ).

આઠ્ઠવિહા=આઠ પ્રકારના.

પાણુમંતરા=પાણુવ્યંતર દેવો.

હુંતિ=છે.

જોશસિયા=જ્યોતિષી.

પંચવિહા=પાંચ પ્રકારના.

દુવિહા=બે પ્રકારના.

વેમાણિયા=વૈમાનિક.

દેવા=દેવો.

અર્થ—દશ પ્રકારના લવનપતિ, આઠ પ્રકારના વ્યંતર, પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી અને બે પ્રકારના વૈમાનિક દેવો હોય છે.

વિવેચન—હવે ચાર પ્રકારના દેવોના લેહ કહે છે.—પ્રાયઃ લવનને વિષે વસનારા તે લવનવાસી (લવનના અધિપતિ—લવનપતિ) દેવો, જે કે અસુરકુમાર દેવો પોતાના શરીરપ્રમાણ અનુમાનવાળા મોટા મંડપ જેવા અત્યંત રમણિક આવાસોમાં પ્રાયઃ રહે છે અને કોઈકજ વખત લવન (ઘર) માં રહે છે, નાગકુમાર વગેરે બાકીના નવ પ્રકારના દેવો માટીના લવનોમાં રહે છે અને કોઈકજ વખત આવાસોમાં રહે છે, તો પણ સામાન્યથી ઘણા લાગ લવનમાં વસનાર હોવાથી તેઓ લવનવાસી કહેવાય છે. તેના દશ લેહ આ પ્રમાણે છે.—અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિક્કુમાર, પવનકુમાર અને સ્તનિત (મેઘ) કુમાર. કુમારની એકે સુંદર દેખાવવાળા, મૃદુ, મધુર અને લલિત ગતિવાળા, શૂ-

ગાર સહિત સુંદર વૈકિય રૂપવાળા, કુમારોની પેઠે ઉદ્ધત વેષ, લાષા, શસ્ત્ર અને આભૂષણ વગેરે વાળા, કુમારની પેઠે ઉત્કટ રાગવાળા અને કીડા કરવામાં તત્પર હોવાથી આ દશ પ્રકારના દેવતા કુમારો (બાળક) કહેવાય છે. હવે આ દશ પ્રકારના દેવોને રહેવાનું સ્થાન બતાવે છે—

રત્નપ્રભા નારકીનું દળ ઉંચપણે ૧૮૦૦૦૦ યોજન છે. તેમાં એક હબ્બર યોજન ઉપરના અને એક હબ્બર યોજન નીચેના વર્ણને વચ્ચે ૧૭૮૦૦૦ ની ઉંચાઈમાં તેર પ્રતર (પાથડા-માળ) છે, તે તેર પ્રતરને બાર આંતરા છે, તેમાંથી પહેલો અને છેલ્લો આંતરો છોડી દઈને વચ્ચેના દશ આંતરામાં એક એક આંતરે એક એક લવનપતિ દેવોની નિકાય (સ્થાન) છે. અહીં કોઈ આચાર્ય કહે છે કે-મેરૂ પર્વતના મધ્યના આઠ રૂચક પ્રદેશની નીચે રત્નપ્રભા નરકના બે ભાગમાં લવનપતિ દેવો અને ત્રીજા ભાગમાં નારક જીવો રહે છે. કોઈ ઠેકાણે એમ પણ કહે છે કે-નેવું હબ્બર યોજનની નીચે લવનો અને ઉપર નીચેના હબ્બર હબ્બર યોજન છોડીને બાકી સર્વ ઠેકાણે આવાસો છે. અહીં તત્ત્વ કેવળીગમ્ય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે પેલી નરકના પ્રતરોના આંતરામાં લવનપતિ રહે છે. એ દશે નિકાયમાં એક દક્ષિણે અને એક ઉત્તરે એમ બંને ઈંદ્રો દરેક નિકાયમાં છે તેથી લવનપતિના ચ-મરેંદ્ર વગેરે વીશ ઈંદ્રો થાય છે.

વનોના અંતરમાં ઉત્પન્ન થાય તે વાનમંતર અને વન, પર્વત અને કોતરમાં વસતા હોવાથી વિવિધ છે અંતર જેનું તે વ્યંતર, અથવા ચક્રવર્તિ વગેરે ઉત્તમ પુરૂષોના આકર તરિકે સેવા કરવામાં વિશેષે ગયું છે અંતર (ફેરફાર) જેઓનું તે વ્યંતર.

એ વ્યંતરના વ્યંતર અને વાણુવ્યંતર એમ બે ભેદ છે. તેમાં વ્યંતરના આઠ ભેદ આ પ્રમાણે છે—પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરૂષ, મહોરગ અને ગંધર્વ. પૂર્વોક્ત રત્નપ્રભા નરકના ઉપર નીચે હબાર હબાર યોજન છોડીને વચ્ચે ભવનપતિ દેવો રહે છે એમ કહ્યું છે તેમાં ઉપરના જે હબાર યોજન મૂક્યા છે, તેમાંથી ઉપર નીચે સો સો યોજન છોડી દઈને વચ્ચેના આઠશો યોજનમાં વ્યંતર દેવોની આઠ ભતિ રહે છે, દરેકને એક દક્ષિણે અને એક ઉત્તરે એમ બંને ઈંદ્રો હોવાથી તેના સોળ ઈંદ્રો છે. વાણુવ્યંતરના પણ આઠ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે—અણુપત્ની, પણુપત્ની, ઋષિવાદી, ભૂતવાદી, કંદિત, મહાકંદી, કોહંડ અને પતંગ. રત્નપ્રભા નરકમાં ઉપર હબાર યોજનમાંહે ઉપરના જે સો યોજન છોડી દીધા છે, તેમાંથી ઉપર નીચે દશ દશ યોજન છોડી દઈને વચ્ચેના ૮૦ યોજનમાં આ વાણુવ્યંતર દેવોની આઠ ભતિ વસે છે, તે દરેકને પણ દક્ષિણે અને ઉત્તરે એમ બંને ઈંદ્રો હોવાથી સોળ ઈંદ્રો છે. એમ વ્યંતર અને વાણુવ્યંતરના સોળ સોળ મળી બેત્રીસ ઈંદ્રો, ભવનપતિના વીશ ઈંદ્રો સાથે મેળવતાં બાવન ઈંદ્રો થયા.

જ્યોતિ એટલે પ્રકાશ, પ્રકાશવાળા—પ્રકાશ કરનારા તે જ્યોતિષ્ક. તેના ચર (નિરંતર ફરનારા) અને સ્થિર (એકજ સ્થાને કાયમ રહેવાવાળા) એમ બે પ્રકારના વિમાનો હોવાથી બે ભેદ છે. મનુષ્યલોકમાં ચર જ્યોતિષી હોય છે, ત્યારે મનુષ્યલોકની બહારના જ્યોતિષી સ્થિર હોય છે. તે બંનેના પાંચ પાંચ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે ચંદ્ર સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા. જ્યાં એક ચંદ્ર હોય ત્યાં ગ્રહ ૮૮, નક્ષત્ર ૨૮ અને તારા ૬૬૯૭૫ કોડાકોઠ હોય. સૂર્યની સંખ્યા

ચંદ્રતુલ્ય બાણવી. આ પાંચ લેદ માંહે ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે ઈંદ્રો છે. આ પાંચ લેદમાં આયુષ્ય, પ્રભાવ, સુખ, કાંતિ, વિશુદ્ધિ, ઈંદ્રિયપદ્ધતા, શરીર અને ઋદ્ધિ એક એકથી ઉત્તરોત્તર હીન હીન (આધુ) અને ગતિ એક એકથી ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક છે. એ દેવોને રહેવાનું સ્થાન આ પ્રમાણે-મેરૂપર્વતના મૂળ (ત-જેટી)માં સમભૂતલ (સરખી સપાટીવાળી) પૃથ્વી છે, ત્યાંથી ઉંચે ૭૬૦ યોજન ઉંચા તારાનાં વિમાન છે, ત્યાંથી દશ યોજન ઉંચે સૂર્યનું વિમાન છે, ત્યાંથી એંશી યોજન ઉંચે ચંદ્રનું વિમાન છે, ત્યાંથી ચાર યોજન ઉંચે નક્ષત્રનાં વિમાન છે, ત્યાંથી ઉંચે સોળ યોજનમાં જૂદા જૂદા અંહોનાં વિમાન છે, એટલે ચાર યોજને બુદ્ધ અને પછી ત્રણ ત્રણ યોજને શુક્ર, બૃહસ્પતિ, મંગળ અને શનિસ્થર અનુક્રમે ઉપરાઉપર બાણવા. નક્ષત્રોમાં ભરણિ નીચે, સ્વાતિ ઉપર, મૂળ બહાર અને અભિજિત વચ્ચે ચાલે છે. ચર જ્યોતિષકના વિમાનો કરતાં સ્થિર જ્યોતિષકના વિમાનોનું લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંચાઈનું પ્રમાણ અર્ધું બાણવું.

વિશિષ્ટ પુણ્યના યોગે જીવોવડે લોગવાય તે વિમાન અને વિમાનને વિષે ઉત્પન્ન થાય તે વૈમાનિક. એના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એમ બે લેદ છે. કલ્પ એટલે મર્યાદા-વ્યવહાર. ઈંદ્ર, સામાનિક વગેરેની વ્યવસ્થા રૂપ મર્યાદાવાળાને કલ્પોપપન્ન કહે છે. અને પૂર્વોક્ત મર્યાદા રહિત-અહમિંદ્ર તે કલ્પાતીત કહેવાય છે. કલ્પોપપન્ન બાર દેવલોકમાં રહે છે, તેથી તેના બાર લેદ છે, તે આ પ્રમાણે-સૌધર્મ, ઇશાન, સનત્કુમાર, માહેંદ્ર, પ્રહલોક, લાંતક, શુક્ર, સહસ્ત્રાર, આનત, પ્રાણુત, આરણ અને અચ્યુત. આ બાર દેવલોકમાં આઠને વિષે એક એક ઈંદ્ર છે અને નવમા

દશમાનો એક તથા અઘ્યારમા ખારમાનો એક એમ સર્વ મળી દશ ઇંદ્રો છે. ભવનપતિના ૨૦, વ્યંતરના ૩૨, ચંદ્ર અને સૂર્ય અસંખ્ય છે છતાં તેની જાતિ તરીકે બંનેનો એક એક લેદ ગણેલ હોવાથી તેના ૨ અને વૈમાનિકના ૧૦ એમ સર્વ મળી ૬૪ ઇંદ્રો જાણવા. આ સર્વ ઇંદ્રો તીર્થંકરના જન્માભિષેક વગેરે કલ્યાણકોનો મહોત્સવ કરે છે. કલ્યાણીતમાં નવ ઐવેયક (ચૌદ-રાજલોકે રૂપ પુરૂષના ગણાના સ્થાને રહેનારા) અને પાંચ અનુત્તર (જેના ઉપર બીજા કોઈ દેવતા નથી તેથી અનુત્તર) એમ મુખ્ય બે લેદ છે, તેઓ સર્વ અહમિંદ્ર છે. તેનાં નામો આ પ્રમાણે—સુદર્શન, સુપ્રબુદ્ધ, મનોરમ, સર્વભદ્ર, સુવિશાલ, સુમનસ, શ્રોમનસ, પ્રિયંકર અને નંદીકર એ નવ ઐવેયક અને વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ પાંચ અનુત્તર વિમાનોનાં નામ જાણવાં. અહીં નવ ઐવેયકનાં નામો બતાવ્યા તે તેના રહેવાના વિમાનોના પ્રતરના નામ છે. અન્ય ગ્રંથોમાં ઐવેયકની ઓળખાણ આ પ્રમાણે આપે છે—હિક્તિમ હિક્તિમ, હિક્તિમ મધ્યમ, હિક્તિમ ઉવરિમ, મધ્યમ હિક્તિમ, મધ્યમ મધ્યમ, મધ્યમ ઉવરિમ, ઉવરિમ હિક્તિમ, ઉવરિમ મધ્યમ અને ઉવરિમ ઉવરિમ.

હવે વૈમાનિક દેવોનાં રહેવાનાં સ્થાન કહે છે—ચૌદ રાજલોકે પુરૂષને આકારે છે, તેના નીચેના સાત રાજમાં સાત નરકે પૃથ્વી છે, અને તેની નાલિને સ્થાને મનુષ્ય લોક (તીર્છાં લોક) છે. આ તીર્છાંલોકે સમભૂતલ પૃથ્વીથી નીચે નવશેં યોજન સુધી અને ઉપર પણ નવશેં યોજન સુધી એટલે ૧૮૦૦ યોજન ઉંચા અને એક રાજ લાંબો પહોળો છે. જ્યોતિષક દેવના વિમાન

સમભૂતલથી ૭૬૦ થી માંડીને નવશેં યોજન પર્યંત હોવાથી તેઓ બધા તીર્થાં લોકમાં આવેલા છે. ત્યાંથી એક રાજ ઉંચે દક્ષિણ દિશામાં સૌધર્મ અને ઉત્તર દિશામાં ઇશાન એમ બે દેવલોક જોડાજોડ (લગડાના આકારે) સરખી સપાટીએ છે. ત્યાંથી એક રાજ ઉંચે સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર એ બે દેવલોક પણ દક્ષિણ અને ઉત્તરે જોડાજોડ છે. ત્યાંથી ઉંચે એક રાજમાં પ્રહલોક અને લાંતક એ બે દેવલોક એક એકની ઉપર કેટલેક અંતરે છે. ત્યાંથી ઉંચે એક રાજમાં શુક અને સહસ્રાર એ બે દેવલોક પણ એક એકની ઉપર કેટલેક અંતરે રહેલા છે. ત્યાંથી કેટલેક ઉંચે આનત અને પ્રાણુ એ બે દેવલોક દક્ષિણ અને ઉત્તરે જોડાજોડ છે. ત્યાંથી કેટલેક ઉંચે એટલે સહસ્રારથી એક રાજ ઉંચે આરણ અને અચ્યુત એ બે દેવલોક દક્ષિણ અને ઉત્તરે જોડાજોડ છે. ત્યાંથી એક રાજ ઉંચે ચૌદ રાજલોક રૂપ પુરૂષના ગણના સ્થાને નવ ઐવેયક એક એકની ઉપર અનુક્રમે છે. ત્યાંથી લગલગ એક રાજ ઉંચે પાંચ અનુત્તર વિમાન સરખી સપાટીએ છે. એટલે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન વચ્ચે છે અને વિજયાદિ ચાર વિમાન તેની આજુ બાજુમાં ચારે દિશાએ છે. તેના ઉપર લોકરૂપ પુરૂષના ક'પાળના સ્થાને સ્ફટિક રત્નની જેવી નિર્માળ અર્જુન સુવર્ણ (ધોળું સોનું) મય સિદ્ધશિલા છે. તેના ઉપર એક યોજન છંટે અલોક છે. તે છંદા યોજનના ઉપરના ચોવિશમા ભાગ (૩૩૩૬ ધનુષ્ય) જેટલી ઉંચાઈવાળા ક્ષેત્રમાં સિદ્ધના જીવો રહેલા છે.

કિલ્બિષિયા એટલે ચંડાળ જેવા હલકી જાતિના દેવો ત્રણ પ્રકારે છે. ત્રણ પલ્લોપમના આયુષ્યવાળા પહેલા કિલ્બિષિયા દેવો.

પહેલા બીજા દેવલોક નીચે રહે છે, ત્રણ સાગરોપમના આયુષ્ય-
વાળા બીજા કિલ્બિષિયા ત્રીજા દેવલોક નીચે રહે છે અને તેર
સાગરોપમના આયુષ્યવાળા ત્રીજા કિલ્બિષિયા છઠ્ઠા દેવલોક નીચે
રહે છે. લોકાન્તિક દેવો નવ પ્રકારે છે. તેનાં નામ-સારસ્વત,
આદિત્ય, વન્હિ, અરુણ, ગર્હતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, મરૂત
અને અરિષ્ટ. આ દેવો બધા વિશુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોય છે. તેઓ
સદ્ધર્મના બહુમાનથી અને સંસારદુઃખથી પીડિત જીવોની દુ-
યાવડે તીર્થંકરનાં જન્મ વગેરે કલ્યાણકર્મને વિષે વિશેષ આનંદ
પામે છે. અને દીક્ષા લેવાની ઇચ્છાવાળા પૂજ્ય તીર્થંકરોની સ-
મીપે દીક્ષાના સમય પહેલા એક વર્ષે જઈને પ્રસન્ન ચિત્તે સ્તુ-
તિ કરે છે અને સકળ જંતુને હિતકર એવું તીર્થ પ્રવર્તાવવા
વિનંતિ કરે છે. આ પ્રમાણે વિનંતિ કરવાનો તેમનો આચાર છે.
આ દેવો બ્રહ્મલોક નામના પાંચમા દેવલોકના અરિષ્ટ નામના પ્ર-
તરની આબુબાબુ બાહ્ય (બહારની) અને અભ્યંતર (અંદ-
રની) કૃષ્ણરાજ (સચિત્ત અચિત્ત પૃથ્વીમય કાળી શ્રેણી) ના
વચ્ચે રહે છે. તેમનું આયુષ્ય આઠ સાગરોપમનું હોય છે. આ
કિલ્બિષિયા અને લોકાન્તિકનો વૈમાનિકમાં સમાવેશ સમજવો.

તીર્થંકરાદિ વિશિષ્ટ પુણ્યવાળા મનુષ્યોને ધન, ધાન્યાદિ વ-
સ્તુને આપનારા દેવો તે તીર્થંક્ર જાતના. તેના દશ ભેદ આ પ્રમાણે
છે-૧ અન્ન જાતના, ૨ પાન જાતના, ૩ વસ્ત્ર જાતના, ૪
લેણુ (ઘર) જાતના, ૫ પુષ્પ જાતના, ૬ ફલ જાતના, ૭
પુષ્પફલ જાતના, ૮ શયન જાતના, ૯ વિદ્યા જાતના અને
૧૦ અવિચિત્ત જાતના. એનું આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું હોય છે.
આ દેવોનો વ્યંતરમાં સમાવેશ સમજવો.

નારક જીવોને દુઃખ દેનારા પરમાધામી દેવોના પંદર લેહ આ પ્રમાણે છે—૧ અંબ, ૨ અંબરીષ, ૩ શ્યામ, ૪ શખલ, ૫ રૂદ્ર, ૬ ઉપરૂદ્ર, ૭ કાળ, ૮ મહાકાળ, ૯ અસિપત્ર, ૧૦ વન, ૧૧ કુંભી, ૧૨ વાલુકા, ૧૩ વૈતરણી, ૧૪ ખરસ્વર અને ૧૫ મહા-ચોષ. એ પંદર જાતિના દેવો લવ્ય છતાં મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. પૂર્વ જન્મમાં સંકલિષ્ટ કર્મના યોગે આસુરી ગતિને પામેલા હોવાથી અને તેનો તેવા પ્રકારનો આચાર હોવાથી તે નારકોને અનેક જાતિના દુઃખો ઉત્પન્ન કરે છે. આ દેવો અસુરકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનું આયુષ્ય વગેરે અસુરકુમારની પેઠે જાણવું.

ઉપરોક્ત દેવતાના ૧૯૮ લેહ થાય છે તે આ પ્રમાણે—દશ લવનપતિ ૧૦, પાંચ સ્થિર જ્યોતિષક અને પાંચ ચર જ્યોતિષક ૨૦, વૈતાલ્યને વિષે રહેનાર દશ પ્રકારના તિર્યગ્ જનુલક ૩૦, નારકી જીવોને દુઃખ આપનારા પંદર પરમાધામી ૪૫, આ પ્રકારના વ્યંતર ૫૩, આઠ પ્રકારના વાણુવ્યંતર ૬૧, ત્રણ પ્રકારના કિલ્બિષિયા ૬૪, નવ લોકાંતિક ૭૩, ખાર દેવલોક ૮૫, નવ ઐવેયક ૯૪ અને પાંચ અનુત્તર ૯૯; એમ સર્વ મળી નવાણું લેહ થયા. એ નવાણું પર્યાપ્ત અને નવાણું અપર્યાપ્ત મળીને ૧૯૮ લેહ દેવતાના થાય છે.

સર્વ સંસારી જીવોના ૫૬૩ લેહ થાય છે તે આ પ્રમાણે—તિર્યચના ૪૮, નારકીના ૧૪, મનુષ્યના ૩૦૩ અને દેવતાના ૧૯૮ મળી ૫૬૩.

આ ૯૯ લેહમાં ૨૫ લવનપતિના, ૨૬ વ્યંતરના, ૧૦ જ્યોતિષીના અને ૩૮ વૈમાનિકના જાણવા. ૨૪

સિદ્ધાઃ પચ્ચદશભેદાઃ તીર્થાતીર્થાદિસિદ્ધભેદેન

સિદ્ધા પનરસમેયા, તિત્થાતિત્થાઇસિદ્ધન્નેણ્ણં;

મુક્તાણ્ણો પંદરભેદવાળા તીર્થકર અને અતીર્થકર વગેરે સિદ્ધના ભેદ વડે

એ સંક્ષેપેન જીવવિકલ્પાઃ સમાચ્યાતાઃ

એ સંક્ષેપેન, જીવવિગપ્પા સમચ્ચાયા ॥ ૨૫ ॥

એ સંક્ષેપવડે જીવના ભેદો ૩૭ પ્રકારે કહ્યા

સિદ્ધા=સિદ્ધના.

પનરસ=પંદર.

ભેયા=ભેદો.

તિત્થ=તીર્થકર, -જિન સિદ્ધ.

અતિત્થાઇ=અતીર્થકર-અજિન

સિદ્ધ વિગેરે.

સિદ્ધભેદેણ્ણં=સિદ્ધના ભેદે કરી.

એએ=એ.

સંખેવેણ્ણં=સંક્ષેપથી.

જીવવિગપ્પા=જીવના વિકલ્પો (ભેદો.)

સમચ્ચાયા=૩૭ પ્રકારે કહ્યા.

અર્થ—તીર્થકર (જિન) સિદ્ધ અને અતીર્થકર (અજિન) સિદ્ધ વગેરે સિદ્ધના ભેદવડે કરી મુક્ત જીવો પંદર ભેદવાળા છે. એ જીવના ભેદો સંક્ષેપથી ૩૭ પ્રકારે કહ્યા છે. ૨૫

વિવેચન—અર્થકારે બીજી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં મુક્ત અને સંસારી એમ બે પ્રકારના જીવભેદ બતાવ્યા હતા, ત્યાં ‘મુક્ત’ પ્રથમ કહ્યા છતાં તેનું વર્ણન પાછળ આપે છે તે એમ સૂચવે છે કે “સંસારવાસ ભોગવ્યા પછી જ જીવની મુક્તિ થાય છે, મુક્ત જીવો સર્વ પ્રકારના સાંસારિક વ્યવહારથી રહિત હોય છે.” ક્ષય કર્યો છે સર્વ કર્મો જેણે એવા (સર્વ કર્મથી રહિત) સિદ્ધ જીવોના પંદર ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે—તીર્થ શબ્દે અહીં તીર્થકર એટલે જિન-

સિદ્ધ લેવા; તીર્થંકર પદ પામીને સિદ્ધ થયા તે જિન સિદ્ધ ૧. તીર્થંકર પદ પામ્યા વિના સામાન્ય કેવળીપણે સિદ્ધ થયા તે અજિન સિદ્ધ ૨. અહીં ગાથામાં આ બે લેહ કહેલ છે અને આદિ શબ્દથી બીજા તેર લેહ લેવાના છે. ચતુર્વિધ સંઘ અથવા પ્રથમ ગણુધર રૂપ તીર્થ^૧ પ્રવત્યા પછી જે (ગણુધર પ્રમુખ) મોક્ષ ગયા તે તીર્થ સિદ્ધ ૩. તીર્થ પ્રવત્યા પહેલાં (મરૂદેવી પ્રમુખ^૨) અથવા તીર્થનો વિચ્છેદ થયા પછી જાતિસ્મરણાદિ વડે જે સિદ્ધ થયા તે અતીર્થસિદ્ધ ૪. ગૃહસ્થના વેષમાં કેવળ જ્ઞાન પામી જે (ભરત ચક્રવર્તિ પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે ગૃહિલિંગસિદ્ધ ૫. તાપસ પ્રમુખ અન્ય દર્શનીને વેષે જે (વલ્કલચિરી પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે અન્યલિંગ સિદ્ધ; જ્યારે અન્ય લિંગીને લાવથી સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્ત થવાથી કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને તે સમયે કાળ કરે ત્યારે જ અન્યલિંગસિદ્ધ કહેવાય; અન્યથા જો પોતાનું આયુષ્ય જ્ઞાનવડે લાંબા વખતનું જાણે તો તે સાધુવેષજ ધારણ કરે છે. ૬ સાધુના વેષે જે મોક્ષ જાય તે સ્વલિંગસિદ્ધ ૭. સ્ત્રી લિંગે જે (ચંદનબાળા પ્રમુખ) મોક્ષે જાય તે સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ; અહીં સ્ત્રીલિંગ વેદરૂપ (પુરૂષની ઈચ્છારૂપ) નહિ પણ શરીરના આકારરૂપ સમજવું ૮. પુરૂષલિંગે જે (ગૌતમ પ્રમુખ) મોક્ષે જાય તે પુરૂષલિંગસિદ્ધ ૯. નપુંસકલિંગે જે (ગાંગેય પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે નપુંસકલિંગ સિદ્ધ ૧૦. કોઈપણ પદાર્થને દેખી

૧ તીર્યતે તરાય સંસારઃ સંસાર અનેન જેવડે ઇતિ તીર્થમ્ તે તીર્થ.

૨ મરૂદેવીના સિદ્ધિગમનકાળે તીર્થ ઉત્પન્ન થયું નહોતું અને તીર્થ-વિચ્છેદ સુવિધિનાથ પ્રમુખ તીર્થંકરોના સાત આંતરામાં થયેલ તે વખતે મોક્ષે ગયેલા તે પણ અતીર્થ સિદ્ધ.

બોધ પામી ચારિત્ર લઈ જે (કરકંડુ પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે પ્રત્યેક-
બુદ્ધસિદ્ધ ૧૧. ગુરૂના ઉપદેશવિના પોતાની મેળે બોધ પામી જે
(કપીલ પ્રમુખ) મોક્ષે ગયા તે સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ ૧૨. ગુરૂના ઉપ-
દેશથી બોધ પામી મોક્ષે ગયા તે બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ ૧૩. એક
એક સમયે એક એક (મહાવીર દેવની પેઠે) મોક્ષે જાય તે
એક સિદ્ધ ૧૪. એક સમયમાં અનેક (ઋષભ દેવની પેઠે) મોક્ષે
જાય તે અનેક સિદ્ધ ૧૫.

તીર્થંકર અને અતીર્થંકર એ બે લેહમાં સર્વ લેહનો અંત-
ર્ભાવ થાય છે તોપણ એ બે લેહ કહેવા માત્રથી બીજા લેહનું
જ્ઞાન થતું નહિ હોવાથી બીજા લેહો કહેવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધિ
પદને પ્રાપ્ત થયેલા સઘળા જીવોમાં કોઈ જાતની લિન્નતા નહિ
હોવાથી એકજ લેહ છે, પરંતુ આ પંદર લેહ જે આપવામાં આ-
વ્યા છે તે તેની પૂર્વ અવસ્થા આશ્રયી જાણવા. એ પ્રકારે સંસારી
અને મુક્ત એમ બંનેના પ્રકારના જીવોના લેહો રૂડે પ્રકારે સં-
ક્ષેપથી કહ્યા. જીવો તો કેટલાક અસંખ્યાત અને કેટલાક અનંત
છે પરંતુ તેની જાતિદ્વારા લેહ કહ્યા તેથી સંક્ષેપે કહ્યા એમ જ-
ણાવ્યું છે. ૨૫

एतेषां जीवानां शरीरं (प्रमाणं) आयुःस्थितिः स्वकाये (स्थितिः)

एएसिं जीवाणं, सरोरमाउठिई सकायम्मि;

જીવોના શરીરનું પ્રમાણ, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ

પ્રાણયોનિપ્રમાણં યેષાં યદસ્તિ તદ્ મણિષ્યામઃ
પાણજોળીપમાણં, જેસિં જં અત્થિ તં મણિમો ॥૨૬॥

પ્રાણ અને યોનીનું પ્રમાણ જેઓનું જેટલું છે તે કહીશું.

એએસિં જીવાણું-એ જીવોનું.

સરીરં=શરીરનું પ્રમાણ.

આહિ=આયુષ્યની

હિં=સ્થિતિ.

સ્વકાયમિ=સ્વકાય સ્થિતિ.

પ્રાણા=પ્રાણ.

જોણિ=યોનિનું.

પમાણું=પ્રમાણ.

જેસિં=જેમનું.

જં=જેટલું.

અત્થિ=છે.

તં ભણિમો=તેટલું કહીશું.

અર્થ—એ જીવોના શરીરનું પ્રમાણ, આયુષ્ય સ્થિતિ, સ્વકાય સ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનીનું પ્રમાણ, જેઓનું જેટલું છે તેટલું કહીશું. ૨૬

વિવેચન—એ પૂર્વે એકેન્દ્રિયાદિક જીવા વર્ણવ્યા તેઓના શરીરનું પ્રમાણ ૧, જઘન્ય (ઓછામાં ઓછું) અને ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) આયુષ્યની સ્થિતિ ૨, પૃથ્વીકાય વગેરે જીવા મરણ પામી તેને તે જાતિમાંજ કેટલા કાળ સુધી ઉત્પન્ન થાય તે સ્વકાય સ્થિતિ, તેનું પ્રમાણ ૩, જેવટે જીવાય (જીવધારણ લક્ષણ) તે પ્રાણ ઈન્દ્રિય વગેરે દશ છે, તેનું પ્રમાણ ૪, ચારાશી લાખ યોનિ (ઉત્પત્તિ સ્થાન) છે તે માંહેથી કયા જીવોને કેટલી યોનિઓ છે એમ કહેવું તે યોનિપ્રમાણ ૫. એમ પાંચ બાબતનું પ્રમાણ જે જે જીવોનું જેટલું છે તેટલું કહીશું. અહીં ‘પ્રમાણ’ શબ્દનો સર્વત્ર સંગ્રહ છે. ૨૬

અકુલાસહ્યેયભાગઃ સરીરમેકેન્દ્રિયાગાં સર્વેષાં
અંગુલશ્રસંખ્યાગો, સરીરમેગિન્દ્રિયાણ સર્વેસિં;

અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે શરીર એકેન્દ્રિયોનું સર્વ
જેટલું

યોજનસહસ્રમધિકં નવરં પ્રત્યેકવૃક્ષાણાં
જોયણસહસ્રમહિયં, નવરં પત્તેયરુક્ષાણં ॥ ૨૭ ॥

એક હજાર યોજનથી અધિક, એટલું વિશેષ પ્રત્યેક વનસ્પતિનું

અંગુલ=આંગુલના.

અસંખ્યા=અસંખ્યાતમા.

ભાગો=ભાગ જેટલું.

સરીરં=શરીરનું પ્રમાણ.

સર્વેસિં એગિન્દ્રિયાણુ=સર્વે એકેન્દ્રિય

જીવોનાં,

એયણુ=યોજન.

સહસ્રં=હજાર.

અહિયં=અધિક.

નવરં=વિશેષ.

પત્તેય રુક્ષાણુ=પ્રત્યેક વનસ્પતિનું.

અર્થ—સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોનું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે પણ એટલું વિશેષ છે કે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર એક હજાર યોજનથી અધિક છે. ૨૭

વિવેચન—હવે શરીરનું પ્રમાણ કહે છે—શીર્યતે તત્ શરીરમ્ એટલે વખતો વખત ક્ષય કે વૃદ્ધિદ્વારા જેના સ્વરૂપનો નાશ થાય તે શરીર. સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોનું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું સામાન્યથી કહેલું છે પણ સંગ્રહણી સૂત્રમાં વિશેષપણે આ રીતે કહે છે—“ સૂક્ષ્મ નિગોદઃ (સાધારણ વનસ્પતિ-

૧ સાધારણ વનસ્પતિના અનંતા જીવોનું એક શરીર હોવાથી અહીં નિગોદ શબ્દે અનંતા સાધારણ વનસ્પતિ જીવોનું શરીર એવો અર્થ લેવો. અને અનંત જીવોનું એક શરીર હોવાથી જીવો અનંતા હોવા છતાં શરીરો અસંખ્યાતાજ સમજવા.

કાય)નું અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું શરીર હોય, તેનાથી અસંખ્યગુણ સૂક્ષ્મ વાયુનું, તેનાથી અસંખ્યગુણ સૂક્ષ્મ અગ્નિનું, તેનાથી અસંખ્યગુણ સૂક્ષ્મ અપ્કાયનું, તેનાથી અસંખ્યગુણ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનું, તેનાથી અસંખ્યગુણ બાહર વાયુનું, તેનાથી અસંખ્યગુણ બાહર અગ્નિનું, તેનાથી અસંખ્યગુણ બાહર અપ્કાયનું, તેનાથી અસંખ્યગુણ બાહર પૃથ્વીકાયનું અને તેનાથી અસંખ્યગુણ બાહર નિગોદનું.” સૂક્ષ્મ નિગોદ કરતાં અનુક્રમે એક એકથી અસંખ્યાતગણુ ળીબ નવ પ્રકારના જીવોનું શરીર હોય છે, છતાં તે સર્વનું અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલુંજ છે કેમકે અસંખ્યાતાના અસંખ્યાત ભેદો છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિનું શરીર એક હબ્બર યોજનથી કંઈક અધિક છે. આ ઉત્કૃષ્ટ માન સમુદ્ર વગેરે જળાશયોમાં ઉત્સેધ અંગુલના માપથી હબ્બર યોજન ઉંડા પાણીમાં કમળની નાળ (ડાંડી) હોય છે તેનું બાણવું. તથા અદીદ્રીપની બહાર એવી મોટી વેલો પણ હોય છે. સમુદ્ર અને દ્રહ વિગેરેનું માપ પ્રમાણાંગુલે કહેલ છે અને શરીરનું માપ ઉત્સેધાંગુલે કહેલ છે તેથી ઉત્સેધાંગુલના માપે હબ્બર યોજન ઉપરાંત ઉંડા પાણીમાં જે કમળ હોય તે શ્રીદેવીના કમળની પેઠે પૃથ્વીકાયનાં સમજવાં એટલે તેને: આકાર કમળ જેવો હોય પણ તે પૃથ્વીકાય જીવોથી જનેલ હોય છે.

પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચે પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવોના અસંખ્યાતાં શરીરો એકત્ર થાય તો પણ ચર્મ ચક્ષુવડે દેખી શકાતાં નથી અને પૃથ્વીકાયાદિ ચાર પ્રકારના બાહર જીવોના અસંખ્ય શરીરો

૧ પ્રમાણાંગુલ ઉત્સેધાંગુલથી ચારશે ગણુ મોટું હોય છે. ૨ ચાત્ર માપ થાય છે તે, આઠ આડા જવનું અંગળ.

એકત્ર હોય તો દેખી શકાય છે. એક લીલા આંખના પ્રમાણ પૃથ્વીકાયમાં જેટલા ઇવો કહેલા છે તેઓ જો સરસવ જેવડી કાયા કરે તો જાંબુદ્રીપમાં સમાઈ શકે નહિ. એક પાણીના બિંદુમાં જિનેશ્વરાએ જેટલા ઇવો કહેલા છે તેઓ પારેવા જેવડી કાયા કરે તો જાંબુદ્રીપમાં સમાઈ શકે નહિ. ઇત્યાદિ. ૨૭

દ્વાદશ યોજનાનિ ત્રીણ્યેવ ગવ્યૂતાનિ યોજનં ચ અનુક્રમશઃ
ચારસ જોયણ તિન્નેવ, ગાઉઆ જોયણં ચ અણુકમસો;

બાર યોજન ત્રણજ ગાઉ યોજન અને અનુક્રમે

દ્વીન્દ્રિયત્રીન્દ્રિયચતુરિન્દ્રિયદેહસ્યોચ્ચત્તમ્
ચેદ્દિયતેદ્દિયચત્તરિન્દિયદેહમુચ્ચત્તં ॥ ૨૮ ॥

બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના શરીરની ઉંચાઈ

બારસ=બાર.

ત્રેયણુ=ત્રેયણ.

તિન્નેવ=ત્રણજ.

ગાઉઆ=ગાઉ.

ત્રેયણુ=એક યોજન.

અણુકમસો=અનુક્રમે.

દેહ=શરીરનું

ઉચ્ચત્તં=ઉંચપણું.

અર્થ:—બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચૌરિન્દ્રિય ઇવોના શરીરની ઉંચાઈ અનુક્રમે બાર યોજન, ત્રણ ગાઉ અને એક યોજન બાણવી. ૨૮.

વિવેચન—સ્વયંભૂરમાણાદિ સમુદ્રને વિષે ઉત્પન્ન થતા શાંખ વગેરે બેઇન્દ્રિય ઇવોના શરીરની ઉંચાઈ (લંબાઈ) બાર યોજન, અલીદ્રીપની બહારના દ્રીપોને વિષે ઉત્પન્ન થનારા કાનબજુરા વગેરે તેઇન્દ્રિય ઇવોના શરીરની ઉંચાઈ (લંબાઈ) ત્રણ

ગાઉ અને અઢીઢીપ બહારના ઢીપાને વિષે ઉત્પન્ન થનારા ભ્રમર વગેરે ચૌરિંદ્રિય જીવોના શરીરની ઉંચાઈ (લંબાઈ) ચાર ગાઉ હોય છે. અઢીં બેઈંદ્રિય વગેરે જીવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહેલ છે અને તેવી અવગાહનાવાળા જીવો અઢીઢીપની બહારજ થાય છે, અઢીઢીપમાં ઉત્પન્ન થતા વિકલેંદ્રિય જીવોની અવગાહના બહુ અલ્પ હોય છે. અઢીં ઉંચાઈ શબ્દે લંબાઈ સમજવી. ૨૮

પञ्चशतधनुःप्रमाणा नैरयिकाः सप्तम्यां पृथिव्यां
 धनुसयपंचप्रमाणा, नेरइया सत्तमाइ पुढवीए;
 પાંચશેં ધનુષ્યની ઉંચાઈવાળા, નારકજીવો સાતમી નરક પૃથ્વીમાં.
 તતઃ અર્ધાર્ધોનાઃ જ્ઞેયાઃ રત્નપ્રમાં યાવત્
 તત્તો અરુદ્ધૂણા, નેયા રયણપ્પહા જાવ ॥ ૨૯ ॥
 તે કરતાં અર્ધઅર્ધજોછા } બાણવા રત્નપ્રભા સુધી
 પ્રમાણવાળા }

ધનુ=ધનુષ્ય.

સયપંચ=પાંચશેં.

સત્તમાઇ=સાતમી.

પુઢવીએ=પૃથ્વીને વિષે.

તત્તો=તે કરતાં.

અરુદ્ધૂણા=અર્ધા અર્ધા જોછા.

પ્રમાણા=પ્રમાણવાળા.

નેરઇયા=નારકીઓ.

નેયા=બાણવા.

રયણપ્પહા=રત્નપ્રભા.

જાવ=જ્યાંસુધી.

અર્થઃ—પાંચશેં ધનુષ્યની ઉંચાઈવાળા નારક જીવો સાતમી નરક પૃથ્વીને વિષે અને તે કરતાં અર્ધ અર્ધ જોછા પ્રમાણવાળા નારક જીવો રત્નપ્રભા પર્યંત બાણવા. ૨૯

વિવેચન—તમસ્તમઃપ્રભા નામની સાતમી નરક પૃથ્વીને વિષે ચનારા નારક જીવોના શરીરનું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ પાંચશે ધનુષ્ય હોય છે. તે પછી વ્યુત્ક્રમે (ઉલટા ક્રમે) રત્નપ્રભા પર્વતના નારક જીવોનું પ્રમાણ અર્ધું અર્ધું જાણવું એટલે છઠ્ઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું અઢીશે ધનુષ્ય, પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું સવા સો ધનુષ્ય, ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું સાડી બાસઠ ધનુષ્ય, ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું સવા એકત્રીશ ધનુષ્ય, બીજી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું આઠ પંદર ધનુષ્ય બાર આંગળ અને પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નારકોનું શરીર પોણા આઠ ધનુષ્ય અને છ આંગળ હોય છે. આ શરીરની ઉંચાઈનું માપ ઉત્સેધાંગુલે ગણવાનું છે. આ શરીરપ્રમાણ નારક જીવોનાં સ્વાભાવિક શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ જાણવું, ઉત્તર વેદિક શરીર તેા પૂર્વોક્ત મૂળ શરીર કરતાં દરેકને બમણું બમણું જાણવું. નરક પૃથ્વીના દરેક પ્રતરે આછાવત્તું શરીરનું પ્રમાણ હોય છે તે અઘણી વગેરે અથોથી જાણવું. ૨૯

યોજનસહસ્રમાના મત્સ્યા ડરગાશ્ચ ગર્ભજા ભવન્તિ
જોયણસહસ્સમાના, મચ્છા ડરગા ય ગઘ્ભયા હુંતિ;
હજાર યોજનના પ્રમાણવાળા, મત્સ્ય ડરપરિસર્પ ગર્ભજ હોય છે.

ધનુઃપૃથક્ત્વં પક્ષિષુ યુજપરિસર્પાણાં ગઘ્યૂતપૃથક્ત્વમ્
ધણુહપુહુતં પરકોસુ, યુચ્ચચારી ગાઉચ્ચપુહુતં॥૩૦॥
ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ પક્ષીઓનું યુજપરિસર્પનું ગાઉ પૃથક્ત્વ

જોયણુ=યોજનના.

સાહસ=હજાર,

માણા=માન, પ્રમાણવાળા.

મર્યાદા=મત્સ્ય, માછલાં.

ઉરગા=ઉર:પરિસર્પ.

ગર્ભલયા=ગર્ભજ.

હુંતિ=છે.

ધણુઅ=ધનુષ્ય.

પુહુત્તં=પૃથક્ત્વ, બેથી નવ સુધી-

પાખીસુ=પક્ષીનું.

ભુજચારી=ભુજપરિસર્પનું.

ગાઉઅપુહુત્તં=ગાઉ પૃથક્ત્વ.

અર્થ:—ગર્ભજ મત્સ્ય (જળચર) અને ગર્ભજ ઉર:પરિ-
સર્પ હજાર યોજનના પ્રમાણવાળા હોય છે. ગર્ભજ પક્ષીઓનું
શરીરપ્રમાણ ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ (બેથી નવ પર્યંત) અને ગર્ભજ
ભુજપરિસર્પનું ગાઉ પૃથક્ત્વ જાણવું. ૩૭

વિવેચન—ગર્ભજ અને સમૂચ્છિંમ મત્સ્ય (જળચર) અને
ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પના શરીરનું પ્રમાણ એક હજાર યોજન હોય
છે. આવા મોટા મત્સ્યો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રને વિષે થાય છે
અને આવા ઉત્કૃષ્ટ શરીરવાળા ઉર:પરિસર્પો અઢીઢીપની બહારના
ઢીપોમાં હોય છે. મત્સ્ય શબ્દ કહેવા વડે બીજા જળચર જીવો
પણ લેવા. એ શબ્દથી સમૂચ્છિંમ મત્સ્યનું શરીર પણ એક હ-
જાર યોજન કહેવું. ગર્ભજ પક્ષીઓના શરીરનું પ્રમાણ ધનુષ્ય
પૃથક્ત્વ (બે થી નવ ધનુષ્ય) હોય છે. અને ગરોળી વગેરે
ગર્ભજ ભુજપરિસર્પનું પ્રમાણ ગાઉ પૃથક્ત્વ હોય છે. ૩૦

સ્વચરાણાં ધનુ:પૃથક્ત્વં શુજગાનાં ઊરગાણાં ચ યોજનપૃથક્ત્વં
સ્વચરા ધણુહપુહુત્તં, શુચગા ઊરગા ય જોયણપુહુત્તં;
પક્ષીઓનું ધનુષ્યપૃથક્ત્વ ભુજપરિસર્પનું ઉરપરિસર્પનું યોજનપૃથક્ત્વ

ગવ્યૂતપૃથક્ત્વમાત્રા સંમૂર્છિમાશ્વતુષ્પદા મણિતાઃ
 ગાઉશ્વપુહુત્તમિત્તા, સમુચ્છિમા ચતુપયા જ્ઞણિયા ॥૩૧॥

ગાઉપૃથક્ત્વના પ્રમાણવાળા સંમૂર્છિમ ચતુષ્પદ કહ્યા છે.

અયરા=ખેચરનું.

ભુચગા=ભુજપરિસર્પનું.

ધનુહપુહુત્ત=ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ.

ઉરગા=ઉર:પરિસર્પનું.

મિત્તા=પ્રમાણવાળા.

ભેયણ પૃહુત્ત=યોજન પૃથક્ત્વ.

સમુચ્છિમા=સંમૂર્છિમ.

ચતુપયા=ચાર પગવાળા.

જ્ઞણિયા=કહ્યા છે.

ગાઉશ્વપુહુત્તમિત્તા=ગાઉપૃથક્ત્વમાત્ર.

અર્થ:—સંમૂર્છિમ પક્ષી અને ભુજપરિસર્પનું ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ શરીર પ્રમાણ બાણવું. અને સંમૂર્છિમ ઉર:પરિસર્પનું યોજન પૃથક્ત્વ શરીર પ્રમાણ બાણવું. ગાઉ પૃથક્ત્વના પ્રમાણવાળા સંમૂર્છિમ ચતુષ્પદ કહ્યા છે. ૩૧

વિવેચન—સંમૂર્છિમ પક્ષીઓ અને સંમૂર્છિમ ભુજપરિસર્પના શરીરનું પ્રમાણ ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ હોય છે. સંમૂર્છિમ ઉર:પરિસર્પના શરીરનું પ્રમાણ યોજનપૃથક્ત્વ હોય છે અને સંમૂર્છિમ ચતુષ્પદના શરીરનું પ્રમાણ ગાઉપૃથક્ત્વ હોય છે. કેટલાએક પુસ્તકોમાં ડરગા મુચગાય જોયણપુહુત્ત એવો પાઠ છે, તે મુજબ ભુજપરિસર્પનું શરીર યોજનપૃથક્ત્વ થાય છે પણ તે વિચારવા યોગ્ય છે, કેમકે એ પાઠ લેતાં પ્રજ્ઞાપના અને અંગ્રહણી વગેરે સૂત્રો સાથે વિરોધ આવે છે. ૩૧

ષડ્ગવ્યૂતાણ્વ ચતુષ્પદા ગર્ભજા મુણિતવ્યા: (મન્તવ્યા:)

ઠઞ્ચેવ ગાઉશ્ચાઈ, ચતુષ્પયા ગભ્મયા ણેયવા;

છ ગાઉના પ્રમાણ } ચતુષ્પદા ગર્ભજ માનવા.
 વાળા નિશ્ચે }

ક્રોશત્રિકં ચ મનુષ્યાઃ ઉત્કૃષ્ટતઃ શરીરમાનેન
કોસતિગં ચ* મણુસ્સા, ઉક્કોસ સરીરમાણેણં ॥૩૫॥

ત્રણ ગાઉ અને મનુષ્યો	ઉત્કૃષ્ટથી શરીરના પ્રમાણ વડે
છન્નેવ=નિશ્ચે છ.	તિગં=ત્રણ.
ગાઉઆઈ-ગાઉના પ્રમાણવાળા.	માણુસ્સા=મનુષ્ય.
ચઉપ્પયાગખલયા=ગર્ભજ ચતુષ્પદો	ઉક્કોસ=ઉત્કૃષ્ટ.
મુણેવવા=જાણવા.	સરીરમાણેણં=શરીરના પ્રમાણવડે.
કોસ=ગાઉ.	

અર્થઃ—ગર્ભજ ચતુષ્પદ નિશ્ચે છ ગાઉના પ્રમાણવાળા માનવા. અને ગર્ભજ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટથી શરીરના પ્રમાણવડે ત્રણ ગાઉ જાણવા. ૩૨

વિવેચન—ગર્ભજ ચતુષ્પદના શરીરનું પ્રમાણ છ ગાઉ હોય, એવા મોટા હાથીઓ દેવકુરૂ તથા ઉત્તરકુરૂને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરનું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉ હોય છે, આવા ઉંચા શરીરવાળા મનુષ્યો દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ નામના યુગલિયાના ક્ષેત્રમાં તેમજ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં સુષમસુષમા નામના પહેલા આરામાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૨

ईशानान्तं सुराणां रत्नयः सप्त भवन्ति उच्चत्वं
ईसाणं च सुराणं, रयणीर्न सत्त हुंति उच्चत्तं;

ઈશાન દેવલોક પર્યંતના } હાથ સાત હોય છે. ઉંચાઈ
દેવોની }

* કોસતિગુચ્ચ (ત્રણ ગાઉ ઉંચા) શતિ પાઠાન્તરે.

ક્રિક્કપરિહાણીયકાનુત્તરેષુ

કૈકપરિહાણી:

હુગહુગહુગચઝગેવિજ્ઞાણુત્તરે ક્રિક્કપરિહાણી ॥ ૩૩ ॥

બે, બે, બે અને ચાર દેવલોક, ત્રૈવેયક } એક એક હાથ ન્યૂન
અને અનુત્તર વિમાનમાં }

ઇસાણુત=(બીજા)ઇશાનદેવલોક પર્યંત.

સુરાણુ=દેવતાઓની.

રયણીઓ=હાથ.

સત્ત=સાત.

હુતિ=હાથ છે.

ઉચ્ચત્ત=ઉંચાઇ.

હુગ=બે દેવલોક.

ચઝ=ચાર દેવલોક.

ગેવિજ્ઞાણુ=(નવ)ત્રૈવેયક,

અણુત્તરે=(પાંચ)અનુત્તરમાં.

ઇક્કિક્ક=એક એક.

પરિહાણી=ઓછી કરવી.

અર્થ:—ઇશાન દેવલોક પર્યંતના દેવોની શરીરની ઉંચાઈ સાત હાથ હોય છે. તે પછી બે, બે, બે અને ચાર દેવલોકે, નવત્રૈવેયકે અને અનુત્તર વિમાનને વિષે શરીરની ઉંચાઈ એક એક હાથ ઓછી જાણવી. ૩૩

વિવેચન:—ઇશાન દેવલોક પર્યંત એટલે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, પંદર પરમાધામી, દશ તિર્યગ્જનૂંભક, પ્રથમ કિલ્ખીષીયા અને સૌધર્મ ઇશાન દેવલોકના દેવોના શરીરની ઉંચાઈ સાત હાથ હોય છે. તે પછી એક એક હાથ ઘટાડતાં જવું એટલે સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકે તેમજ બીજા કિલ્ખીષીયાનું છ હાથ, પ્રહ્લલોક અને લાંતકે તેમજ નવલોકાંતિક અને ત્રીજા કિલ્ખીષીયાનું પાંચ હાથ, શુક અને સહસ્રારે ચાર હાથ, આનત પ્રાણુત આરણુ અને અચ્યુત દેવલોકે ત્રણ હાથ, નવ ત્રૈવેયકે બે હાથ અને પાંચ અનુત્તર વિમાને એક હાથ દેવોના શરીરની ઉંચાઈ જાણવી. આ શરીરનું પ્રમાણ સર્વ જીવોનું ઉત્સેધાંગુલના

માપે બાહ્યુનું. આ દેવતાના શરીરનું પ્રમાણ ભવધારણીય (મૂળ) શરીરનું સમજવું, ઉત્તર વૈકિય શરીરનું પ્રમાણ તો સર્વનું એક લાખ યોજન હોય છે. ઐવેયક અને અનુત્તરવાસી દેવોને ઉત્તર વૈકિય શરીર નથી, તેઓને શક્તિ છે છતાં પણ પ્રયોજનના અભાવે તેઓ ઉત્તર વૈકિય શરીર કરતા નથી. ૩૩

દ્વાવિંશતિઃ પૃથિવ્યાઃ સપ્ત અપ્કાયસ્ય ત્રીણિ વાયુકાયસ્ય
બાવીસા પુઢવીએ, સત્તય આરુસસ તિત્રિ વાઉસસ;
આવીશ પૃથ્વીકાયનું, સાત અપ્કાયનું, ત્રણ વાઉકાયનું
વર્ષસહસ્રાઃ દશ તરુગણાનાં તેજકાયસ્ય ત્રીણિ અહોરાત્રાણિ
વાસસહસ્રા દસ તરુગણાણ તેઝ તિરત્તાઝ ॥૩૪॥

હજાર વર્ષ દશ પ્રત્યેક વનસ્પતિ- } તેઉકાયનું ત્રણ અહોરાત્રિ
ના સમૂહનું }

આવીસા=આવીશ.

પુઢવીએ=પૃથ્વીકાયનું

સત્તય=સાત.

આઉસસ=અપ્કાયનું

તિત્રિ=ત્રણ.

વાઉસસ=વાયુકાયનું.

વાસસ=વસ,

સહસ્રસા=હજાર.

દસ=દશ.

તરુ=પ્રત્યેક વનસ્પતિના,

ગણાણુ=સમૂહનું.

તેઉ=તેઉકાયનું

તિરત્તા=ત્રણ અહોરાત્ર.

આઊ=આયુષ્ય.

અર્થઃ—પૃથ્વીકાયનું આવીશ હજાર વર્ષ, અપ્કાયનું સાત હજાર હર્ષ, વાઉકાયનું ત્રણ હજાર વર્ષ, પ્રત્યેક વનસ્પતિના સ-

મૂહુર્તુ દશ હજાર વર્ષ અને તેઉ કાયનું ત્રણ અહોરાત્રિ આ-
યુષ્ય જાણવું. ૩૪

વિવેચન—હવે આયુષ્યની સ્થિતિ કહે છે—એક ભવથી
ખીજા ભવમાં સંક્રમણકરતાં (જતાં) જીવોને નિશ્ચયે ઉદય
આવે તે આયુષ્ય. વાસસહસ્તા શબ્દનો સંબંધ દરેકની સાથે હો-
વાથી પૃથ્વીકાય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પાવીશ હજાર વર્ષ, અપ્કાય
જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સાત હજાર વર્ષ, વાયુકાય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ
આયુષ્ય ત્રણ હજાર વર્ષ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવોનું ઉ-
ત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષ જાણવું. તેઉકાયનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ-
ષ્ય ત્રણ અહોરાત્રિનું જાણવું. એ સર્વનું જઘન્ય આયુષ્ય અંત-
ર્મુહૂર્ત જાણવું. ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય વચ્ચેની આયુષ્ય સ્થિતિ તે
મધ્યમ સ્થિતિ જાણવી. અહીં અંથકારે પૃથ્વીકાયની સ્થિતિમાં
તરતમતા બતાવી નથી તોપણ ખીજા અંથથી કહીએછીએ—સુવા-
ળી પૃથ્વી, શુદ્ધ પૃથ્વી (કુમાર મૃત્તિકા), રેતી, મણશિલ, પથ્થ-
રના કાંકરા, અને કઠણ પૃથ્વીનું આયુષ્ય અનુક્રમે એક હજાર,
બાર હજાર, ત્રણ હજાર, ચાર હજાર, અઠાર હજાર અને પા-
વીશ હજાર વર્ષ હોય છે. ૩૪

વર્ષાણિ	દ્વાદશઆયુઃ	દ્વીન્દ્રિયાણાં	ત્રીન્દ્રિયાણાં	તુ
વાસાણિ	બારસાઝ,	ચિદ્રિયાણં	તિદ્રિયાણં	તુ;
બર્ષાં બાર આયુષ્ય,		બેઘંદ્રિયાણું	તેઘંદ્રિયાણું	તો
एकोनपञ्चाशद्दिनानि		चतुरिन्द्रियाणां	तु	षण्मासाः
અગણાપન્નદિણાઈં,		ચતુરિંદ્રીયં	તુ	ઠમ્માસા ॥૩૫॥
આગણપચાસ દિવસ		ચૌરિંદ્રિયાણું		નિશ્ચે ૭ મહીના

પાસાણિ=વરસ.

આરસ=પાર.

આઊ=આયુષ્ય.

ખેઈંદ્રિયાણું=ખેઈંદ્રિય જીવોનું.

તેઈંદ્રિયાણું=તેઈંદ્રિય જીવોનું.

તુ=તો.

અઉણાપન્ન=ઓગણપયાસ.

દિણાઈં=દિવસ.

અઉરિંદીણું=અઉરિંદ્રિય જીવોનું.

છમાસા=છ મહીના.

અર્થ:—ખેઈંદ્રિયનું ૧૨ વર્ષ, તેઈંદ્રિયનું ઓગણપ-
યાસ દિવસ અને ચૌરિંદ્રિયનું ૬ માસ આયુષ્ય જાણવું. ૩૫

વિવેચન—આયુષ્ય શબ્દનો સંબંધ દરેકની સાથે હોવા-
થી ખેઈંદ્રિય જીવોનું ૧૨ વર્ષ, તેઈંદ્રિય જીવોનું ઓગણપ-
યાસ દિવસ અને ચૌરિંદ્રિય જીવોનું ૬ માસ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જા-
ણવું. એ સર્વ જીવોનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત હોય છે. ૩૫

સુરનૈરયિકાણાં સ્થિતિઃ ઉત્કૃષ્ટા સાગરોપમાનિ ત્રયસ્ત્રિંશત્

સુરનેરહ્યાણ ઠિઈ, ઉક્કોસા સાગરાણિ તિત્તીસં;

દેવ અને નારકોની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ સાગરોપમ તેત્રીશ

ચતુષ્પદતિર્યચ્છમનુષ્યાણાં ત્રીણિ ચ પલ્યોપમાનિ ભવન્તિ

ચતુષ્પદતિરિચમણુસ્સા, તિન્નિ ચ પલ્લિઝવમા હુંતિ॥૩૬॥

ચતુષ્પદતિર્યચ અને મનુષ્યની ત્રણ અને પલ્યોપમ હોય છે.

સુર-દેવતા (અને)

નેરહ્યાણ-નારકીની

ઠિઈ-સ્થિતિ.

ઉક્કોસા-ઉત્કૃષ્ટથી.

સાગરાણિ-સાગરોપમ.

તિત્તીસં-તેત્રીશ.

ચઉપય-ચારપગવાળા.

તિરિચ-તિર્યચ (અને)

મણુસ્સા-મનુષ્યની

તિન્નિચ-ત્રણ.

પલિઓપમા-પલ્યોપમ.

હુંતિ-હોય છે.

અર્થ:—દેવ તથા નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને ચતુષ્પદતિર્યંચ તથા મનુષ્યની ત્રણ પલ્યોપમ હોય છે. ૩૬

વિવેચન—દેવ અને નારક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીશ સાગરોપમ હોય છે; એવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો અને સાતમી નરક પૃથ્વીના નારકોની હોય છે. ચતુષ્પદ તિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમ હોય છે; એવા આયુષ્યવાળા જીવો દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂને વિષે તથા ભરત અને એરવત ક્ષેત્રને વિષે પહેલા આરામાં હોય છે. દેવ અને નારકનું જઘન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષ હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુદ્દર્ત હોય છે. પલ્ય એટલે ખાડો, ખાડાના માપથી ગણતરી કરવી તે પલ્યોપમ. એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતા વર્ષ થાય છે અને દશ કોડાકોડી પલ્યોપમે એક સાગરોપમ થાય છે. આ પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું માપ છ પ્રકારે થાય છે તેમાં સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ અને સાગરોપમવડે અહીં ગણતરી કરવાની છે. પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ^૧ જીવવિચારની મોટી ટીકા તથા સંપ્રહણી આદિ ગ્રંથોથી બાણી લેવું. ૩૬

૧ તે અદ્વાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે:—

ચાર ગાઉ લાંબો, પહેળો અને ઉંડો દ્વેષ યુગલિયા મનુષ્યના અતિ સૂક્ષ્મ કરેલા વાળથી ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો હોય તેમાંથી સો સો વર્ષે એક વાળનો વિભાગ કાઢતાં જેટલે કાળે તે દ્વેષ ખાલી થાય તેટલા કાળને એક બાદર અદ્વાપલ્યોપમ કહેવાય. પૂર્વોક્ત વાળના એકેક કકડાના અસંખ્યાત સૂક્ષ્મ કકડા કદપીએ અને પછી સો સો વર્ષે એક એક કાઢીતાં તે ખાડો ખાલી થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ થાય. તેનાવડે આયુષ્યની ગણના કરવી. શાસ્ત્રમાં ઉદ્ધાર, અદ્વા અને ક્ષેત્ર અને તેના સૂક્ષ્મ અને બાદર ભેદ કરતાં છ પ્રકારનાં પલ્યોપમ કહેલાં છે.

જલચરોરગમુજગાનાં પરમાયુઃ મવતિ પૂર્વકોટી તુ
જલચરચરચુયગાણં, પરમાઝ હોઈ પુઞ્વકોટી ઝં;

જળચર, ઉર:પરિસર્પ અને } ઉત્કૃષ્ટ આયુ હોય છે. પૂર્વ કોટ
ભુજપરિસર્પનું }

પક્ષિણાં પુનર્ભણિતઃ અસંખ્યેયભાગશ્ચ પલ્યોપમસ્ય
પરકોણં પુણ જ્ઞણિઝં, અસંખજ્ઞાગો ય પલ્લિયસ્સ ॥૩૭॥

પક્ષીઓનું વળી કહેલું છે. અસંખ્યાતમે ભાગ અને પલ્યોપમનો.

જલચર=જળચર,

ઉર=ઉદરથી ચાલનારા (અને)

ભુયગાણું=ભુજથી ચાલનારાનું

પરમાઝ=ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય.

હોઈ=હોય છે.

પુઞ્વકોટીઓ=પૂર્વ કોટી.

પાખીણું=પક્ષીઓનું.

પુણુ=વળી.

ભણિઓ=કહેલું છે.

અસંખભાગો=અસંખ્યાતમે ભાગ.

પલ્લિયસ્સ=પલ્યોપમનો.

અર્થ:—જળચર, ઉર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ
આયુષ્ય પૂર્વ કોટ વર્ષ હોય છે. પક્ષીઓનું વળી પલ્યોપમનો
અસંખ્યાતમે ભાગ કહેલું છે. ૩૭

વિવેચન—ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિમ એ બંને પ્રકારના
જળચર જીવોની સરખી સ્થિતિ હોવાથી જળચર શબ્દે બંને
પ્રકાર લેવા. સંમૂર્ચિમ તથા ગર્ભજ જળચર, ગર્ભજ ઉર:પરિ-
સર્પ અને ગર્ભજ ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્વ કોટવર્ષ
હોય છે. સિત્તેર લાખ છપ્પત્ર હજાર કોટ વર્ષે એક પૂર્વ થાય,
એવા કોટ પૂર્વનું આયુષ્ય બાબુનું. ગર્ભજ પક્ષીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આ-
યુષ્ય પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમે ભાગ હોય છે. અહીં અંશકારે

સ્થાવરાદિ સંમૂર્ચિમ શ્રવેની ઉત્કૃષ્ટ આયુઃસ્થિતિ કહેલ નથી
પણ સંગ્રહણી વગેરે ગ્રંથમાં તે માટે આ મૂળખ ગાથા આપી છે
—સમુચ્છીપર્ણિદિથલસ્થયરુરગમુયગજિટ્ટિકમસો । વાસ સહસ્તા
ચુલસી વિસત્તરિ તિપ્પા બાયાલા ॥ ૧ ॥ એટલે સંમૂર્ચિમ પં-
ચેન્દ્રિય સ્થાવર, જેવર, ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃ-
ષ્ટ આયુષ્ય અનુક્રમે ૮૪૦૦૦, ૭૨૦૦૦, ૫૩૦૦૦, ૪૨૦૦૦
વર્ષ હોય છે. ૩૭

સર્વે સૂક્ષ્માઃ સાધારણાશ્ચ સંમૂર્ચિમા મનુષ્યાશ્ચ
સર્વે સુહુમા સાહારણા, ય સમુચ્છિમા મણુસ્સા યઃ
બધા સૂક્ષ્મ શ્રવે, સાધારણ વનસ્પતિ અને સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો અને
ઉત્કર્ષેણ જઘન્યેન અન્તર્મુહૂર્તે એવ જીવન્તિ
ઉક્કાસ જહન્નેણ, અન્તર્મુહૂર્તં ચિય જિયંતિ ॥૩૬॥
ઉત્કૃષ્ટથી જઘન્યથી અતર્મુહૂર્ત નિશ્ચે હવે છે.

સર્વે-સર્વ.

સુહુમા-સૂક્ષ્મ શ્રવે

સાહારણા-સાધારણ વનસ્પતિ

સમુચ્છિમા-સંમૂર્ચિમ.

મણુસ્સા-મનુષ્ય.

ઉક્કાસ=ઉત્કૃષ્ટથી.

જહન્નેણ-જઘન્યથી

અન્તર્મુહૂર્તં-અતર્મુહૂર્ત

ચિય-ગાત્ર

જિયંતિ-હવે છે.

અર્થઃ—સર્વ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય શ્રવે, બાહર સાધારણ વન-
સ્પતિ (અન્તકાય-નિગોદ) અને સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટથી
તથા જઘન્યથી અતર્મુહૂર્ત નિશ્ચે હવે છે. ૩૮

વિવેચન—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડિકાય, વાયુકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય એ પાંચે સૂક્ષ્મ જીવો અને બાહર સાધારણ વનસ્પતિ અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત હોય છે. અંતર્મુહૂર્તના લેદ અસંખ્યાતા હોવાથી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને પ્રકારના આયુષ્યની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની કહી છે. સંમૂર્છિમ મનુષ્યો એકસો એક ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થનારા ગર્ભજ મનુષ્યનાં મલમૂત્રાદિ ચૌદ પ્રકારનાં અશુચિ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચૌદ સ્થાન ત્રેવીશમી ગાંધાના વિવેચનમાં બતાવ્યાં છે. એ સંમૂર્છિમ મનુષ્યના શરીરની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય છે અને તે અસંજ્ઞિ તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે અને અપર્યાપ્ત અવસ્થાએ જ મરણ પામે છે. ૩૮

અંગાહનાઽઽયુર્માનં **एवं संक्षेपतः** **समाख्यातं**

उंगाहणाउमाणं, **एवं संखेवउं** **समस्कायं;**

અવગાહના અને આયુ- } એ રીતે સંક્ષેપથી ૩૩ પ્રકારે કહેલું છે.
પ્યનું પ્રમાણ }

ये पुनरत्र **विशेषाः** **विशेषसूत्रात्** **ते ज्ञेयाः**

जे पुण इत्थं विसेसा, विसेसमुत्ताउ ते नेया ॥३९॥

જે વળી અહીં અધિક છે વિશેષ સૂત્રથી તે જાણવા.

ओंगाहणा-अवगाहना (અને)

आउ-आयुष्यनुं

मासुं-प्रमाण

એવં-એવી રીતે

संखेवओ-संक्षेपे करी

समस्कायं-३३ प्रकारे कहुं

जे-जे

पुण-वही

इत्थं-अही

विसेसा-विशेष, अधिक

विसेसमुत्ताउ-पन्नवला विगेरेविशेष
सूत्रेयी.

ते-ते

नेया-जાણી લેવા.

અર્થ—અવગાહના (શરીરની ઉંચાઈ) અને આયુષ્યનું પ્રમાણ એ રીતે સંક્ષેપથી રૂઢે પ્રકારે કહેલું છે. જે વળી એમાં અધિક છે તે વિશેષ સૂત્ર (પ્રજ્ઞાપના વગેરે) થકી જાણવું. ૩૬

વિવેચન—જોવો જેને વિષે અવગાહન કરે (રહે) તે અવગાહના એટલે શરીરની ઉંચાઈ અથવા લંબાઈ તેનું પ્રમાણ^૧ અને આયુષ્યનું પ્રમાણ પૂર્વોક્ત રીતે સંક્ષેપથી રૂઢે પ્રકારે એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય પર્યંત સર્વ જોવાનું કહ્યું. પરંતુ દેવલોક અને નરક પૃથ્વીના પ્રતરને આશ્રયી અને જોવાની જુદી જુદી જાતિને આશ્રયી આયુષ્ય અને અવગાહના સંબંધી જે કાંઈ વિશેષ હકીકત છે તે સંગ્રહણી તથા પત્રવણા વગેરે સૂત્રોથી જાણી લેવી. અહીં તો સામાન્યથી જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અને આયુષ્ય જણાવેલ છે. ૩૬

एकेन्द्रियाश्च सर्वे असङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीः स्वकाये
एगिंदिया य सवे, असंखजरसपिणी सकायम्मि;

એકેન્દ્રિયો અને બધા અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી } સ્વકાયને વિષે
અવસર્પિણી સુધી }

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च अनन्तकायाः अनन्ताः

उववज्जंति चयंति य, अणंतकाया अणंताज ॥४०॥

ઉપજે છે વ્યવે છે અને, અનંતકાય અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી

૧ જળચર મત્સ્યાદિના તથા ઉરપરિસર્પ તથા ભુજપરિસર્પના શરીરનું જે પ્રમાણ કહ્યું છે તે લંબાઈને અનુસરીને જાણવું.

ઉત્સર્પિણી=ઉત્સર્પિણી અને અ-
વસર્પિણી.

સકાયંભિ=પોતાની કાયાને વિષે.

ઉવવજ્જતિ=ઉપજે છે.

ચયંતિ=ચયે છે.

અણંતાઓ=અનંત ઉત્સર્પિણી અ-
ને અવસર્પિણી સુધી.

અર્થ—અધા એકેન્દ્રિય જીવો સ્વકાય (પોતાની કાયા)ને વિષે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી ઉપજે છે અને ચયે છે (જન્મ મરણ કરે છે). અનંતકાય જીવો અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી સ્વકાયમાં ઉપજે છે અને ચયે છે. ૪૦

વિવેચન—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય એ સર્વ એકેન્દ્રિય જીવો પોતાની કાયામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી ઉપજે છે અને ચયે છે એટલે પૃથ્વીકાય જીવો પૃથ્વીકાયને વિષેજ એટલા વખત સુધી વારંવાર ઉપજે છે અને મરણ પામે છે; એમ અપ્કાય વગેરે જીવો પણ પોતપોતાની કાયામાં વારંવાર જન્મ મરણ કર્યા કરે તે સ્વકાયસ્થિતિ જાણવી. અને અનંતકાય (સાધારણ વનસ્પતિ) જીવો અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી સ્વકાયમાં જન્મ મરણ કર્યા કરે છે. અનંતકાય જીવોની અહીં સ્વકાયસ્થિતિ કહી તે સાંવ્યવહારિક નિગોદ આશ્રયી જાણવી, અસાંવ્યવહારિક નિગોદ જીવો તો અનાદિ કાળથી તેમાંજ જન્મ મરણ કર્યા કરે છે. ઉત્સર્પિણી (જેમાં આયુષ્ય દેહમાન વગેરે અનુક્રમે વધે તેવો ચડતો કાળ) અને અવસર્પિણી (જેમાં આયુષ્ય દેહમાન વગેરે ક્રમે ઘટતું જાય તેવો હીયમાન-પડતો કાળ)નું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે જાણવું—પ્રમાણાંગુલના

માને એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને એક યોજન ઉંડો એવા ગોળાકાર ખાડામાં દેવકુરૂ અથવા ઉત્તરકુરૂના યુગલિયાના વાળના સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને ઠાંસી ઠાંસીને ભરવા. પછી તેમાંથી સો સો વર્ષે એક એક કકડો કાઢતાં જ્યારે તે આખો ખાડો ખાલી થાય ત્યારે એક બાદર અદ્દા પદ્યોપમ થાય. તે વાળના કકડાને અસંખ્યગુણ કલ્પીએ અને પછી ઉપર પ્રમાણે કાઢીએ, તે ખાલી થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ અદ્દા પદ્યોપમ અસંખ્યાતા વર્ષપ્રમાણ થાય. એવા દશ કોડાકોડી પદ્યોપમે એક સાગરોપમ અને દશ કોડાકોડી સાગરોપમે એક ઉત્સર્પિણી અને દશ કોડાકોડી સાગરોપમે એક અવસર્પિણી થાય. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં દરેકમાં છ છ આરા હોય છે, તે આર આરે એક કાળચક્ર થાય અને અનંત કાળચક્રે એક પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે. ૪૦

સદ્ગુણેયસમાન વિકલાઃ સપ્તાષ્ટ ભવાન્ પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યગ્મનુષ્યાઃ
સંખિજ્જસમા વિગલા, સત્તઠ જ્ઞવા પર્ણિદિતિરિમણુશ્ચાઃ,
સંખ્યાતા વર્ષસુધી વિકલેન્દ્રિયો, સાત આઠ ભવ સુધી પચ્ચેન્દ્રિય
તિર્યચ અને મનુષ્યા.

ઉત્પન્નંતે સ્વકાયે નારકા દેવાશ્ચ ન ચૈવ
ભવવર્જંતિ સકાલે, નારય દેવા ચ નો ચૈવ ॥૪૧॥
ઉપજે છે સ્વકાયમાં નારકો દેવો અને નહ ઉપજે.

સંખ્યાસમા=સંખ્યાતા વર્ષ સુધી

વિગલા=વિકલેંદ્રિય જીવો.

સાતઠ્ઠ=સાત અથવા આઠ.

લવા=લવ સુધી.

પણ્ડિ=પંચેંદ્રિય.

તિરિ=તિર્યચ.

મણુયા=મનુષ્ય.

સકાએ=પોતાની કાયને વિષે.

નારચ=નારકીના જીવો.

દેવા=દેવો,

નો=નહિ; નથી.

ચેવ=નિશ્ચયે.

અર્થ—વિકલેંદ્રિય જીવો સંખ્યાતા (હજાર) વર્ષ સુધી અને પંચેંદ્રિય તિર્યચ તથા મનુષ્યો સાત આઠ લવ સુધી સ્વકાયને વિષે ઉપજે છે. નારક અને દેવ સ્વકાયને વિષે (ફરી અનંતર લવે) ન જ ઉપજે. ૪૧

વિવેચન—એકેંદ્રિય, તેકેંદ્રિય અને ચૌરેંદ્રિય એ ત્રણ વિકલેંદ્રિય જીવો સંખ્યાતા હજાર વર્ષ સુધી સ્વકાયમાં ઉપજે છે અને વ્યવે છે. ગર્ભજ પંચેંદ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્ય સાત અથવા આઠ લવ પર્યંત સ્વકાયમાં ઉપજે છે. તેમાં સાત લવમાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષ લાગે અને તે પછી જો કોઈક આઠમો લવ કરે તો તે નિશ્ચે અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિયામાંજ ઉપજે અને ત્યાંથી મરીને દેવતા થાય અને દેવલવથી આવીને મનુષ્ય અથવા તિર્યચ થાય પણ નિરંતર (વચ્ચે અંતર પડ્યા વિના) તો ઉત્કૃષ્ટ આઠજ લવ થાય. એ આઠ લવમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળ પૂર્વ કોઠ પૃથક્ત્વ અને ત્રણ પદ્યોપમ અધિક જાણવો. જઘન્ય કાયસ્થિતિ સર્વત્ર અંતર્મુદૂર્ત જાણવી. નારક અને દેવ સ્વકાયમાં ઉપજે જ નહિ એટલે નારક મરીને નારક અને દેવ મરીને દેવ ફરીને તરતજ ન થાય. તેમજ નારક મરીને દેવ ન થાય અને દેવ મરીને નારક પણ ન થાય. ૪૧

દશધા જીવાનાં પાળાઃ ઇન્દ્રિયોક્ત્વાસાયુર્બલરૂપાઃ

દસહા જિજ્ઞાણ પાળા, ઇન્દિયજ્ઞાસાસચ્ચાઉબલ્લરૂવાઃ

દશપ્રકારે જીવોના પ્રાણ, પાંચ ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય અને ત્રણ યોગરૂપ.

એકેન્દ્રિયેષુ ચત્ત્વારઃ વિકલેષુ ષટ્ સપ્ત અષ્ટૈવ

એગિન્દિયસુ ચત્ત્વરો, વિગલેસુ ષ સપ્ત અષ્ટૈવ ॥૪૨॥

એકેન્દ્રિયને ચાર વિકલેન્દ્રિયને છ સાત આઠજ

દસહા=દશ પ્રકારના.

જિજ્ઞાણ=જીવના.

પાળા=પ્રાણ.

ઈન્દ્રિ=ઈન્દ્રિયો.

ઉચ્છ્વાસ=શ્વાસોચ્છ્વાસ.

આયુઃ=આયુષ્ય.

યોગ=યોગ (મન, વચન, કાયા)ના

બલરૂપા=બલરૂપ.

એગિન્દિયસુ=એકેન્દ્રિયને વિષે.

ચત્ત્વરો=ચાર.

વિગલેસુ=વિકલેન્દ્રિયને વિષે.

સપ્ત=સાત.

અષ્ટૈવ=આઠજ.

અર્થ—પાંચ ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય અને ત્રણ યોગ (મન બળ, વચન બળ અને કાયા બળ) રૂપ દશ પ્રકારે પ્રાણ જીવોને હોય છે. એકેન્દ્રિયને ચાર અને વિકલેન્દ્રિયને છ, સાત અને આઠ પ્રાણ હોય છે. ૪૨.

વિવેચન—જીવોને દશ પ્રકારે પ્રાણ હોય છે, તે આ પ્રમાણે—સ્પર્શનેન્દ્રિય ૧, રસનેન્દ્રિય ૨, ધ્રાણેન્દ્રિય ૩, ચક્ષુરિન્દ્રિય ૪, શ્રોત્રેન્દ્રિય ૫; એ પાંચ ઈન્દ્રિય તેમજ શ્વાસોચ્છ્વાસ (ઉચ્છ્વાસ અને નીચ્છ્વાસ) ૬, આયુષ્ય ૭, મનબળ ૮, વચન બળ ૯, અને કાયાબળ; ૧૦, એ ત્રણ પ્રકારના યોગ. ઇન્દિયજ્ઞાસાસ

જોગબલરૂપા એવો પાઠ હોય ત્યાં મન, વચન અને કાયારૂપ ત્રણ
યોગના બળ એવો અર્થ લેવો. હવે કયા જીવને કેટલા અને
કયા કયા પ્રાણ હોય છે તે બતાવે છે—એકેન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શ-
નેન્દ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય અને કાયબળ એ ચાર પ્રાણ હોય
છે. બેઈન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ,
આયુષ્ય, કાયબળ અને વચનબળ એ છ પ્રાણ હોય છે. તે-
ઈન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ,
આયુષ્ય, કાયબળ અને વચનબળ એ સાત પ્રાણ હોય છે.
ચૌરિન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય,
શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય, કાયબળ અને વચનબળ એ આઠ પ્રાણ
હોય છે. ૪૨

અસંજિસંજિપશ્ચેન્દ્રિયેષુ નવ દશ ક્રમેણ બોદ્યવાઃ
અસત્રિસત્રીપંચિન્દ્રિયેષુ નવ દસ ક્રમેણ બોદ્યવાઃ
અસંજિ અને સંજિ પંચેન્દ્રિયોને, નવ દશ અનુક્રમે બોધવા.
તૈઃ સહ વિપયોગો જીવાનાં મળ્યતે મરણમ્
તેહિં સહ વિપ્પર્જગો, જીવાણં જન્મણ મરણં ॥૪૨॥

તે પ્રાણો સાથે વિયોગ જીવોનું કહેવાય છે, મરણ.

અસત્રિ=અસંત્રી (અને)

સત્રી=સંત્રી.

પંચિન્દ્રિયેષુ=પંચેન્દ્રિયને વિષે.

નવ=નવ.

દસ=દશ.

ક્રમેણ=અનુક્રમે

બોધવા=બોધવા.

તેહિં=તેની.

સહ=સાથે.

વિપ્પર્જગો=વિયોગ.

જીવાણં=જીવોનું.

જન્મણમે=કહેવાય છે.

મરણં=મરણ.

અર્થ—અસંજિ પંચેન્દ્રિય અને સંજિ પંચેન્દ્રિયને અનુક્રમે નવ, દશ પ્રાણુ જાણવા. તે પ્રાણો સાથે વિયોગ (પ્રાણુનું જુદા પડવું) તે જીવોનું મરણ કહેવાય છે. ૪૩

વિવેચન—અસંજિ પંચેન્દ્રિયને પૂર્વોક્ત આઠ પ્રાણુ ઉપરાંત શ્રોત્રેન્દ્રિય સહિત નવ પ્રાણુ હોય છે એટલે અસંજિને મન બળ શિવાયના બાકીના નવ પ્રાણુ હોય છે. અસંજિ પંચેન્દ્રિય જીવો તિર્યચ અને મનુષ્ય એમ બે પ્રકારે છે, તેમાં તિર્યચને પૂર્વોક્ત નવ પ્રાણુ હોય અને અસંજિ (સંમૂર્ચ્છિમ) મનુષ્યને વચનબળ હોતું નથી તેમજ કેટલાક શ્વાસોશ્વાસ બાંધતાં જ મરણ પામે છે એટલે શ્વાસોશ્વાસ હોય તેને આઠ અને બીજાને સાત પ્રાણુ હોય છે. એ પ્રાણુનો વિયોગ થવો તેનું નામ મરણ કહેવાય. અર્થાત્ જીવોના પ્રાણોનો નાશ કરવાથી હિંસા લાગે છે. જેને સંજ્ઞા (મન) હોય તે સંજિ અને સંજ્ઞા ન હોય તે અસંજિ કહેવાય. પૃથ્વીકાયથી અસંજિ (સંમૂર્ચ્છિમ) પંચેન્દ્રિય તિર્યચ સુધીના જીવો અને સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય એ બધા અસંજિ કહેવાય છે. ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચ સંજિ કહેવાય છે. સંજ્ઞા શબ્દે અહીં મન લેવું અથવા ભૂતકાળે શું કર્યું હતું, હાલમાં શું કરું છું અને હવે પછી શું કરવાનું છે એમ ત્રણ કાળ સંબંધી પોતાના કર્તવ્યની વિચારણા રૂપ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા જેને હોય તેને સંજિ સમજવા. ૪૩

एवं अनवरपारे संसारे सागरे भीमे
 एवं अणोरपारे, संसारे सायरम्मि नीमंमि;
 એ પ્રકારે અપાર સંસાર સમુદ્રમાં ભયંકર

પ્રાપ્તોઽનન્તકૃત્વઃ (પ્રાણાદ્વિયોગઃ) જીવૈઃ અપ્રાપ્તધર્મૈઃ
પત્તો અણંતસ્તુત્તો, જીવેહિં અપત્તધર્મેહિં ॥૪૪॥

પ્રાપ્ત કર્તુઃ અનંતીવાર (મરણ) જીવોએ ધર્મ પામ્યા નથી એવા.

એવં=એ પૂર્વોક્ત પ્રકારે.

અણુરપારે=પારાવાર રહિત.

સંસારે=સંસાર રૂપ.

સાયરંમિ=સમુદ્રને વિષે.

લીમંમિ=મહા લયંકર.

પત્તો=પ્રાપ્ત કર્તુઃ.

અણંત-અનંતી.

પુનો=વાર (મરણ).

જીવેહિં=જીવોએ.

અપત્તધર્મેહિં=ધર્મને પામ્યા નથી એવા.

અર્થ—અપાર અને લયંકર સંસાર રૂપ સમુદ્રમાં ધર્મ પામ્યા નથી એવા જીવોએ એ પ્રકારે (પ્રાણુ વિયોગ રૂપ મરણ) અનંતીવાર પ્રાપ્ત કર્તુઃ. ૪૪

વિવેચન—હુઃએ કરીને પાર પામી શકાય તેમ હોવાથી અપાર અને અપાર-પાર પામી ન શકાય તેથી લયંકર એવા સંસાર-રૂપ સમુદ્રને વિષે, જે જીવોએ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો નથી તેઓએ પૂર્વોક્ત પ્રાણુવિયોગરૂપ મરણ અનંતવાર પ્રાપ્ત કર્તુઃ છે. સર્વ જાતના ભાવ અનેકવાર પ્રાપ્ત થઈ શકે પરંતુ ધર્મ પ્રાપ્ત થવો બહુ મુશ્કેલ છે. જેને માટે કહ્યું છે કે—કોટિશાં વિષયાઃ પ્રાપ્તાઃ, સંપદશ્ચ સહસ્રશઃ; રાજ્યં તુ શતશઃ પ્રાપ્તં, ન તુ ધર્મઃ કદાચન ॥ અર્થાત્ પંચેન્દ્રિયના વિષય સુખો કેડો વખત પ્રાપ્ત થયા, લક્ષ્મી હજારો વખત પ્રાપ્ત થઈ, અને રાજ્ય તો સેંકડો વખત પ્રાપ્ત થયું પરંતુ ધર્મ કેઈ વખત પ્રાપ્ત થયેલ નથી. માટે સર્વ જીવોએ ધર્મપ્રાપ્તિ માટે સાવધાનપણે ઉદ્યમ કરવો. ૪૪

તથા ચતુરશીતિક્ષ્ણાઃ સુદૃઢ્યા યોનીનાં ભવતિ જીવાનાં
 તહ ચતુરાસી લાખ, સંખ્યા જોળીણ હોઈ જીવાણં;
 તેમજ ચોરાશી લાખ સંખ્યા યોનિની છે. જીવોની.
 પૃથિવ્યાદીનાં ચતુર્ણાં પ્રત્યેકં સપ્ત સપ્તૈવ
 પુઢવાઈળ ચતુર્ણં, પત્તેયં સત્ત સત્તેવ ॥ ૪૫ ॥
 પૃથ્વીકાય વગેરે ચારની દરેકની સાત સાત.

તહ=તથા.

ચતુરાસી—ચોરાશી

લાખ=લાખ.

સંખ્યા—સંખ્યા.

જોળીણ=યોનિની.

હોઈ=છે.

જીવાણં=જીવોની.

પુઢવાઈળ=પૃથ્વીઆદિકની.

ચતુર્ણં=ચારની.

પત્તેયં=પ્રત્યેકની.

સત્ત સત્તેવ=સાત સાત.

અર્થ—તેમજ જીવોની યોનિની સંખ્યા ચોરાશી લાખ
 છે. પૃથ્વીકાય વગેરે ચાર (પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય અને
 વાઉકાય) ની દરેકની સાત સાત લાખ છે. ૪૫

વિવેચન—યુ ધાતુ મિશ્રણ અર્થમાં હોવાથી યુવન્તિ મળી
 બંધ અસ્યાં જેને વિષે इति યોનિઃ તે યોનિ એટલે તેજસ કાર્મણુ
 શરીરવાળા જીવો ઔદારિકાદિ શરીરપ્રાયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધના
 સમુદાયવડે જેને વિષે મિશ્ર થાય તે યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન.
 એવા ઉત્પત્તિસ્થાન તો અસંખ્ય છે પરંતુ જે ઉત્પત્તિસ્થાનના
 વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ સરખા હોય તે બધાની યોનિ
 જાતિપણે એકજ ગણાય તેથી સર્વ જીવોની યોનિની સંખ્યા
 ચોરાશી લાખ છે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય અને વાયુકાય
 એ ચાર પ્રકારના જીવોની દરેકની સાત સાત લાખ યોનિ છે. ૪૫

ત્રયેકતરુણાં ચતુર્દશ લક્ષા ભવન્તિ इतरेषु

દસ પત્તેયતરુણં, ચતુદસ લક્ષા હવંતિ इयरेसु;

દશ પ્રત્યેક વનસ્પતિની ચૌદ લાખ હોય છે. સાધારણ વનસ્પતિને વિષે
વિકલેન્દ્રિયેષુ દે દે ચતસ્રઃ પञ्चेन्द्रियतिरश्चाम્

विगल्लिंदिएसु दो दो, चजरो पंचिंदितिरियाणं ॥૪૬॥

વિકલેન્દ્રિયને વિષે બે બે ચાર પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની,

ચતસ્રશ્વતસો નારક સુરેષુ મનુષ્યાણાં ચતુર્દશ ભવન્તિ

ચજરો ચજરો નારય, સુરેસુ મણુઆણ ચતુદસ હવંતિ;

ચાર ચાર નારક અને દેવતાને મનુષ્યાની ચૌદ હોય છે.

સંપિણ્ડિતાશ્ચ સર્વે ચતુરશીતિર્લક્ષાઃ તુ યોનીનામ્

સંપિંડિયા ય સઘ્વે, ચુલસીલક્ષા ઝ જોણીણં ॥૪૭॥

એકત્ર કરેલી બધી ચોરાશી લાખ યોનિઓ.

દસ=દશ.

પત્તેયતરુણં=પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની.

ચતુદસ=ચૌદ.

લાખા=લાખ.

હવંતિ=છે.

ઇયરેસુ=ઇતર (સાધારણને વિષે).

વિગલિંદિએસુ-વિકલેન્દ્રિયને વિષે.

દો દો=બે, બે.

ચતસ્રઃ=ચાર.

પંચિંદ્રિ=પંચેન્દ્રિય.

તિરિયાણં=તિર્યચની.

ચત્રે ચત્રે=ચાર ચાર.

નારય=નારકીની.

સુરેસુ=દેવતાઓની.

મણુઆણ=મનુષ્યની.

ચતુદસ=ચૌદ.

હવંતિ=હોય છે.

સંપિંડિયા=એકઠી કરેલી.

સઘ્વે=સર્વ.

ચુલસી=ચોરાશી.

લાખાઉ=લાખ.

જોણીણં=યોનિઓ.

અર્થ—પ્રત્યેક વનસ્પતિની દશ લાખ અને સાધારણ વનસ્પતિની ચૌદ લાખ, વિકલેન્દ્રિય જીવોની બે બે લાખ, પ'ચેન્દ્રિય તિર્યંચોની ચાર લાખ; નારક અને દેવતાની ચાર ચાર લાખ અને મનુષ્યની ચૌદ લાખ છે. અને બધી એકત્ર કર્યે છતે ચોરાશી લાખ યોનિઓ થાય છે. ૪૬-૪૭

વિવેચન—પ્રત્યેક વનસ્પતિની દશ લાખ, સાધારણ વનસ્પતિની ચૌદ લાખ, વિકલેન્દ્રિય જીવોની બે બે લાખ એટલે બેન્દ્રિયની બે લાખ, તેઈન્દ્રિયની બે લાખ અને ચૌરિન્દ્રિયની બે લાખ. તથા પ'ચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની ચાર લાખ યોનિ હોય છે. નારકજીવોની ચાર લાખ, દેવોની ચાર લાખ અને મનુષ્યોની ચૌદ લાખ યોનિ હોય છે, અને એ બધીને એકત્ર કરીએ એટલે તેનો સરવાળો કરતાં સર્વ મળીને ચોરાશી લાખ યોનિ થાય છે. ૪૬-૪૭

सिद्धानां नास्ति देहः न आयुःकर्म न प्राणयोनयः
सिद्धाण नस्थि देहो, न आउकम्मं न पाणजोणीउं;
મુક્ત જીવોને નથી શરીર નથી આયુષ્ય અને કર્મ નથી પ્રાણ અને
યોનિઓ.

साद्यनन्ता तेषां स्थितिः जिनेन्द्रागमे भणिता
साइअણંતા તેસિં, ઠિઈં જિણંદાગમે ભણિયા ॥૪૮॥
સાદિ અનંત તેઓની સ્થિતિ જિનેશ્વરના સિદ્ધાંતમાં કહેલી છે.

સિદ્ધાણુ=સિદ્ધને.

નત્થિ-નથી.

કહેહો-શરીર, દેહ.

ન-નથી.

આયુ-આયુ.

કર્મ-કર્મ.

પ્રાણુ-પ્રાણુ.

જોણીઓ-યોનિ.

સાદ-સાદિ.

અણુતા-અનંત.

તેસિં-તેમની.

ઠિઠ-સ્થિતિ.

જિણુદાગમે-જિનેદ્રપ્રણીત સિદ્ધાંતને વિષે.

ભણિયા-કહી છે.

અર્થ—મુક્ત જીવોને શરીર નથી, આયુષ્ય અને કર્મ નથી, પ્રાણુ અને યોનીઓ નથી. જિનેશ્વરના સિદ્ધાંતમાં તેઓની સાદિ અનંત સ્થિતિ કહેલી છે. ૪૮

વિવેચન—પૂર્વોક્ત રીતે સંસારી જીવો આશ્રયી શરીર, આયુષ્ય, કાયસ્થિતિ, પ્રાણુ અને યોનિનું પ્રમાણુ કહેવામાં આવ્યું પરંતુ સિદ્ધ જીવોનું કહેલ નથી તેથી હવે કહે છે—સિદ્ધ-^૧ ના જીવોને શરીર નથી. આશ્રય અને આશ્રયીનું અલેદપણું હોવાથી શરીર નથી તેથી આયુષ્ય પણ ન હોય. આયુષ્ય ન

૧ આચારાંગ સુત્રને વિષે સિદ્ધ પરમાત્માના એકત્રીશ ગુણ આ પ્રમાણે કહેલા છે કે—તેઓ દીર્ઘ નથી, દૂસ્વ નથી, ગોળ નથી, ત્ર્યસ (ત્રિકોણાકાર) નથી, ચતુરસ્ર (ચોખુણાકાર) નથી, પરિમંડળ (વડવૃક્ષના આકારે) નથી, રાતા નથી, પીળા નથી, ઘોળા નથી, કાળા નથી, લીલા નથી, સુગંધવાળા નથી, ખરાબ ગંધવાળા નથી, કડવા નથી, તીખા નથી, કપાયેલ નથી, ખાટા નથી, મધુર નથી, કર્કશ (ખડખડા) નથી, સુંવાળા નથી, ભારે નથી, હલકા નથી, શીત નથી, ડિખ્ણુ નથી, સ્નિગ્ધ (ચીકાશ-સાળા) નથી, રૂક્ષ (લુખા) નથી, દેહધારી નથી, ક્રિયાવાળા નથી, સ્ત્રી નથી, પુરૂષ નથી અને નપુંસક નથી. એ ૩૧ ગુણ જાણવા.

હોય તો મરણ પણ ન હોય અને મરણ ન હોય તેથી તેના નિમિત્તભૂત કર્મો પણ ન હોય. કર્મ ન હોવાથી સંસારમાં ફરી ઉત્પન્ન થવાનો અભાવ હોવાથી પ્રાણ અને યોનિ પણ ન હોય. સ્થિતિ સાદિ અનંત હોય છે એટલે જે વળત સિદ્ધિગમન થાય તે સાદિ અને ત્યાંથી વ્યવનનો અભાવ છે તેથી અનંત અર્થાત્ સંસારી જીવોની પેઠે સિદ્ધના જીવોને પ્રાણ, યોનિ, આયુષ્ય, કર્મ અને સ્વકાયસ્થિતિ વગેરે હોતાં નથી. લોકના અથ્ર લાગે સિદ્ધશિલા ઉપર એક યોજનના છેલ્લા ચોવિશમાં લાગ જેટલા ક્ષેત્ર (૩૩૩ ધનુષ્ય ઝાઝેરા)માં સિદ્ધ પરમાત્માના જીવો સદાકાળ રહે છે. સિદ્ધિગતિના સ્થાન માટે શકસ્તવને વિષે કહ્યું છે-કલ્યાણકારી, નિશ્ચળ, રોગરહિત, અનંત, અક્ષય, કોઈપણ જાતની ઉપાધિ વિનાનું અને જ્યાંથી ફરી પાછા આવવાનું નથી એવું સિદ્ધિગતિ સ્થાન છે. ૪૮

કાલે અનાદિનિધને યોનિગહને ભીષણે અત્ર
 કાલે અણાઈનિદ્દણે, જોનિગહનમ્મિ ભીસણે રૂત્થ;
 કાળમાં અનાદિ અનંત યોનિવડે દુઃખદાયક ભયંકર આ સંસારમાં.
 ભ્રાન્તા ભ્રમિષ્યન્તિ ચિરં જીવા જિનવચનમલગ્માનાઃ
 જમિયા જમિદિંતિ ચિરં, જીવા જિનવચનમલગ્માનાઃ ॥૪૯॥
 ભ્રમ્યા ભ્રમશે, ધણે કાળ જીવો જિનવચનને નહિ પ્રાપ્ત કરનાર.

અલે-કાળને વિષે.

અણાદિનિહિતે-અનાદિ અનંત (આદિ અને અંત રહિત).

એણી-યોનિ.

અહણિમિ-ગહન, દુઃખ દેનારા.

અસણે-ભયને દેનારા.

મર્ય-અહીં આ, આ સંસારને વિષે.

ભમિયા-ભટકેલા છે.

ભમિહિંતિ-ભમશે.

ચિરં-લાંબા કાળ સુધી.

જિણવયણું-જિનવચનને.

અલહંતા-નહીં પામેલા.

અર્થ—અનાદિ અનંત કાળને વિષે યોનિવડે દુઃખદાયક આ સંસારમાં જિનવચનને નહિ પ્રાપ્ત કરનારા જીવો ઘણા કાળ ભમ્યા છે અને ભમશે. ૪૯

વિવેચન—આદિ-શરૂઆત અને નિધન-નાશ (અંત) તેનો સમાસ કરવાથી ‘આદિનિધન’ અને આદિનિધન (આદિ-અંત) નહિ તે અનાદિનિધન એટલે અનાદિ અનંત કાળને વિષે હિતોપદેશરૂપ જિનવચનને પામ્યા નથી એવા જીવો, ચોરાશી સાથે યોનિ (ઉપલક્ષણથી જન્મ, જરા, રોગ અને શોક વગેરે) વડે અત્યંત દુઃખદાયક અને જીવોના કર્મફળના કારણભૂત હોવાથી ભયંકર એવા આ સંસારને વિષે અતીત કાળે ઘણા વખત ભમ્યા છે અને અનાગત કાળે ઘણા વખત ભમશે. વર્તમાન કાળ એકજ સમયનો હોવાથી તેની વિવક્ષા અહીં કરેલ નથી. મમિયા મમંતિ મમિહિંતિ એવો પાઠ પણ કોઈ ઠેકાણે છે, ત્યાં ત્રિકાળની વિવક્ષા કરવી. ૪૯

અત્ સમ્પતિ સંપ્રાપ્તે મનુજત્વે દુર્લભેઽપિ સમ્યક્ત્વે

સા સંપદ્ સંપત્તે, મણુચ્ચત્તે દુહ્લહેવિ સંમત્તે;

એ આટલે હાલમાં પ્રાપ્ત થયે છતે, મનુષ્યપણું દુર્લભ પણ સમ્યક્ત્વ

શ્રીશાન્તિસૂરિશિષ્ટે કુરુત મો ઉદ્યમં ધર્મે
સિરિસંતિસૂરોસિષ્ઠે, કરેહ જો ઉદ્ધમં ધર્મમે ॥૫૦॥

જ્ઞાનલક્ષ્મી અને ઉપશમ વડે { કરો. હે ભવ્યો ! ઉદ્યમ ધર્મને વિષે
પૂજ્યથી ઉપદેશાયેલ }

તા-તે કારણ માટે.

સંપદ-સાંપ્રત કાળે.

સંપત્તે-પ્રાપ્ત થયે છતે.

મણુઅત્તે-મનુષ્યપણું.

દુર્લભ-દુર્લભ.

વિ-પણ

સમ્યક્તે-સમ્યક્ત્વ,

સિરિ-શ્રી, જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી.

સંતિ-શાંતિ, રાગાદિકના ઉપશમ વડે

સરિ-સરિ, પૂજવા યોગ્ય (તીર્થ-
કરાદિ) એ.

સિષ્ટે-શિષ્ટે-આચરણ કરેલા-ઉપદેશ
કરેલા.

કરેહ-કરો.

ભો-હે ભવ્ય ઓ !

ઉદ્ધમં-ઉદ્યમ.

ધર્મમે-ધર્મને વિષે.

અર્થ—તે માટે હાલમાં (વર્તમાન કાળે) દુર્લભ મનુ-
ષ્યપણું અને વિશેષ દુર્લભ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે છતે જ્ઞાનાદિ
લક્ષ્મી અને રાગાદિના ઉપશમ વડે પૂજ્ય એવા તીર્થંકર અગર
ગણધરોએ ઉપદેશેલ ધર્મને વિષે હે ભવ્યો ! તમે ઉદ્યમ
કરો ! અથવા શ્રી શાંતિસૂરિ કહે છે કે શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ આચરેલ
ધર્મને વિષે તમે ઉદ્યમ કરો ! ૫૦

વિવેચન—સમ્યક્ જ્ઞાન વડે ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એ
હકીકત જણાવવા દ્વારા ઉપસંહાર રૂપ શિક્ષા (ઉપદેશ) વચન
કહે છે-હે ભવ્યો ! તે કારણથી વર્તમાનકાળે દશ દૃષ્ટાંતે દુર્લભ
એવું મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થયે છતે અને તેમાં પણ ચિંતામણિ રત્ન
તુલ્ય ઇચ્છિત ફળને આપનાર અને જિનોકત તત્ત્વત્રય (દેવ,

શુર અને ધર્મ)ની રૂચિ કરાવનાર વિશેષ દુર્લભ સમ્યગ્ દર્શન (સમકિત) અને ચ શબ્દથી સમ્યગ્ જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થયે છતે ધર્મને વિષે તમે ઉદ્યમ કરો ! કેવા ધર્મમાં ઉદ્યમ કરવો તે કહે છે—શ્રી જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી અને સંતિ રાગાદિનો ઉપશમ એ અને વડે સૂરિ પૂજ્ય એવા તીર્થંકર અથવા ગણધર વડે ઉપદેશ કરાયેલ ધર્મમાં ઉદ્યમ કરવો. અથવા અહીં ગ્રંથકારે 'પોતાનું' નામ પણ સૂચવેલ છે તે આ પ્રમાણે—શ્રી શાંતિસૂરિ ઉપદેશ કરે છે કે—શિષ્ટે એટલે ઉત્તમ પુરૂષોએ આચરણ કરેલ એવા અનુપમ જિનધર્મને વિષે હે ભગ્યો ! તમે ઉદ્યમ કરો. અથવા શ્રી શાંતિસૂરિએ ઉપદેશેલ ધર્મને વિષે તમે ઉદ્યમ કરો. ૫૦.

एष जीवविचारः संक्षेपरुचीनां ज्ञानहंतोः
 यसो जीववियारो, संखेवरुद्धं जाणणाहेऊ;
 આ જીવોનો વિચાર સંક્ષેપરૂચિ જીવોને જાણવાને અર્થ
 संक्षिप्त उद्धृतो रुन्दात् श्रुतसमुद्रात्
 संखितो उद्धरितं, रुन्दात् सुयसमुद्रात् ॥५१॥
 સંક્ષિપ્ત ઉદ્ધર્યો ગંભીર સૂતરપ સમુદ્ર થકી.

એસો-એ.

જીવવિચારો-જીવવિચાર.

સંખેવરૂદ્ધ-સંક્ષેપરૂચિવંતને.

જાણણા હેઊ-જાણવાને અર્થ.

સંખિતો-સંક્ષેપથી.

ઉદ્ધરિઓ-ઉદ્ધાર કર્યો છે.

રુંદાઓ (રુદાઓ)-અતિશય વિ-
 સ્તારવાળા.

સુયસમુદ્રાઓ-શુભરૂપ સમુદ્રથી.

અર્થ—આ જીવનો વિચાર ગંભીર (વિસ્તૃત) સૂત્ર રૂપ સમુદ્રથકી સંક્ષેપરૂપિ જીવોને જાણવાને અર્થે સંક્ષેપથી ઉદ્ધર્યો (રચ્યો) છે. ૫૧

વિવેચન—જીવોનો વિચાર તે જીવવિચાર અથવા ત્રસ સ્થાવરાદિ જીવોના વિચાર (વર્ણન) જેને વિષે છે તે જીવવિચાર નામનો ગ્રંથ. આ (પૂર્વે કહી ગયા તે સાક્ષાત) જીવવિચાર સ્વરૂપ મતિવાળા જીવોને જીવસંગ્રાહીની હકીકત જાણવાને માટે જેના વિસ્તારનો પાર પામી ન શકાય એવા શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રથકી શ્રી શાંતિસૂરિએ અનુગ્રહ બુદ્ધિથી સંક્ષેપથી રચ્યો. સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ધર્યો એમ કહેવાવડે એ સૂચવે છે કે આ જે કાંઈ કહ્યું છે સર્વ પોતાની મતિકલ્પનાએ નહિ કહેતાં જિનેસકા સિદ્ધાંતની પરંપરાએ કહ્યું છે. ૫૧

॥ इति श्री जीवविचारप्रकरणं समाप्तम् ॥

અય જોવવિચારના બોલ.

૧ જીવના લેહ બે છે.

૧ સંસારી—કર્મ સહિત.

૨ સિદ્ધ—કર્મ રહિત.

૨ સંસારી જીવના લેહ બે છે.

૧ ત્રસ—હાલે ચાલે તે.

૨ સ્થાવર—સ્થિર રહે તે.

૩ સ્થાવર જીવના પાંચ લેહ છે.

૧ પૃથ્વીકાય—માટી પાપાણ્ડિકના જીવ.

૨ અપ્કાય—પાણીના જીવ.

૩ તેલિકાય—અગ્નિના જીવ.

૪ વાઉકાય—વાયરાના જીવ.

૫ વનસ્પતિકાય—ઝાડ પાલાદિકના જીવ.

૪ વનસ્પતિકાયના બે લેહ છે.

૧ પ્રત્યેક—એક શરીરને વિષે એક જીવ હોય તે.

૨ સાધારણ—એક શરીરને વિષે અનંતા જીવ હોય તે.

૫ ત્રસકાયના ચાર લેહ છે.

૧ બેઇન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય (ત્વચા) અને રસનેન્દ્રિય (જીભ) વાળાં.

૨ તેઇન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને દ્રાણેન્દ્રિય (નાસિકા) વાળાં.

૩ ચક્રિન્દ્રિય—સ્પર્શન્દ્રિય, રસન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય (આંખ) વાળા.

૪ પચેન્દ્રિય—સ્પર્શન્દ્રિય, રસન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય (કાન) વાળા.

૬ પચેન્દ્રિય જીવના ચાર ભેદ છે.

૧ નારકી, ૨ તિર્યચ, ૩ મનુષ્ય અને ૪ દેવતા.

૭ નારકીના સાત ભેદ છે.

૧ ઘમ્મા, ૨ વંશા, ૩ સેલા, ૪ અંજના, ૫ રિષ્ટા, ૬ મધ્યા અને ૭ માધવતી. તેના ગોત્રનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે બાણવા.

૧ રત્નપ્રલા, ૨ શર્કરાપ્રલા, ૩ વાલુકાપ્રલા, ૪ પંકપ્રલા, ૫ ધૂમપ્રલા, ૬ તમઃપ્રલા અને તમરતમઃપ્રલા.

૮ તિર્યચ પચેન્દ્રિય જીવોના ત્રણ ભેદ છે.

૧ જલચર—પાણીમાં ચાલનારા.

૨ સ્થલચર—જમીન ઉપર ચાલનારા.

૩ એચર—આકાશમાં ઉડનારા.

૯ મનુષ્યના ત્રણ ભેદ છે.

૧ કર્મભૂમિના, ૨ અકર્મભૂમિના અને ૩ અંતર્દીપના.

૧૦ કર્મભૂમિ ૧૫ છે.

૫ ભરત, ૫ ઐરવત અને ૫ મહાવિદેહ.

૧૧ અકર્મભૂમિ ૩૦ છે.

૫ હૈમવત, ૫ હૈરણ્યવત, ૫ હરિવર્ષ, ૫ રમ્યક, ૫ દેવકુરૂ અને ૫ ઉત્તરકુરૂ.

૧૨ અંતર્દીપ ૫૬ છે—આ જંબુદ્વીપમાં પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબા એવા હિમવત અને શિખરી એ બે પર્વતો છે. તે પર્વતોના દરેકના

છેડાના બળે ગજદંત લવણ સમુદ્રમાં ગયેલા છે. અને તે અકેક ગજદંત ઉપર સાત સાત અંતર્દીપ છે. એટલે બે પર્વતની બંને દિશાના મળી આઠ દાઢા ઉપર ૫૬ અંતર્દીપ છે.

૧૩ દેવતાના ચાર લેહ છે.

૧ લવનપતિ, ૨ વ્યંતર, ૩ જ્યોતિષી ૪ અને વૈમાનિક.

૧૪ લવનપતિના દશ લેહ છે.

૧ અસુરકુમાર, ૨ નાગકુમાર, ૩ સુવર્ણકુમાર, ૪ વિદ્યુતકુમાર, ૫ આશ્મકુમાર, ૬ દ્વીપકુમાર, ૭ ઉદધિકુમાર, ૮ દિશીકુમાર, ૯ પવનકુમાર અને ૧૦ સ્તનિત (મિથ) કુમાર.

૧૫ વ્યંતરના બે લેહ છે.

૧ વ્યંતર, ૨ વાણવ્યંતર.

૧૬ વ્યંતરના આઠ લેહ છે.

૧ પિશાચ, ૨ ભૂત, ૩ યક્ષ, ૪ રાક્ષસ, ૫ કિન્નર, ૬ કિંપુરુષ, ૭ મહોરગ અને ૮ ગંધર્વ.

૧૭ વાણવ્યંતરના આઠ લેહ છે.

૧ અણુપત્ની, ૨ પણુપત્ની, ૩ ઇસીવાદી, ૪ ભૂતવાદી, ૫ કંઠિત, ૬ મહાકંઠિત, ૭ કોહંડ અને ૮ પતંગ.

૧૮ જ્યોતિષીના પાંચ લેહ છે.

૧ ચંદ્ર, ૨ સૂર્ય, ૩ ગ્રહ, ૪ નક્ષત્ર અને ૫ તારા.

૧૯ વૈમાનિક દેવતાનાં બે લેહ છે.

૧ કલ્પોપપન્ન—સ્વામી સેવકભાવ આદિ મર્યાદાવાળા.

૨ કલ્પાતીત—સ્વામી સેવક આદિ મર્યાદા રહિત.

૨૦ કલ્પોપપન્ન—આર દેવલોકવાળા. તે દેવલોકના નામ,—

૧ સુધર્મ, ૨ ઇશાન, ૩ સનતકુમાર, ૪ માહેન્દ્ર, ૫ પ્રજ્ઞલોક,

૬ લાંતક, ૭ મહાશુક, ૮ સહસ્રાર, ૯ આનત, ૧૦ પ્રાણુત,
૧૧ આરણુ અને ૧૨ અચ્યુત.

૨૧ કલ્પાતીતના બે ભેદ છે.

૧ નવ ઐવેયક, ૨ પાંચ અનુત્તર.

નવ ઐવેયકના નામ—સુદર્શન, સુપ્રભુદ્ધ, મનોરમ, સર્વલક્ષ્મી,
સુવિશાલ, સુમનસ, સૌમનસ, પ્રિયંકર અને નંદીકર.

૨૨ પાંચ અનુત્તર વિમાનનાં નામ.

૧ વિજય, ૨ વિજયંત, ૩ જયંત, ૪ અપરાજિત અને ૫
સર્વાર્થસિદ્ધ.

૨૩ સિદ્ધના જીવો પંદર ભેદ છે.

૧ જિનસિદ્ધ, ૨ અજિનસિદ્ધ, ૩ તીર્થસિદ્ધ, ૪ અતીર્થસિદ્ધ,
૫ ગૃહલિંગસિદ્ધ, ૬ અન્યલિંગસિદ્ધ, ૭ સ્વલિંગસિદ્ધ,
૮ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, ૯ પુરુષલિંગસિદ્ધ, ૧૦ નપુસકલિંગસિદ્ધ,
૧૧ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, ૧૨ સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, ૧૩ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ,
૧૪ એકસિદ્ધ, અને ૧૫ અનેકસિદ્ધ.

એ પ્રકારે જીવનો વિચાર સંક્ષેપે બાણુવો.

હવે એ જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યનું
માન કહે છે.

૨૪ પૃથ્વીકાય.

શરીર પ્રમાણ—અંગુળનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આયુષ્—બાવીશ હજાર વર્ષ.

૨૫ અપ્કાય.

શરીર પ્રમાણ—અંગુળનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આયુષ્—સાત હજાર વર્ષ.

૨૬ તેહકાય.

શરીર પ્રમાણ—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આયુષ્—ત્રણ અહોરાત્રિ.

૨૭ વાહિકાય.

શરીર પ્રમાણ—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આયુષ્—ત્રણ હજાર વર્ષ.

૨૮ સાધારણ વનસ્પતિકાય.

શરીર પ્રમાણ—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આયુષ્—અંતર્મુહૂર્ત.

૨૯ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય.

શરીર પ્રમાણ—એક હજાર યોજન અધિક.

આયુષ્—ઠશ હજાર વર્ષ.

૩૦ બેધંદ્રિય.

શરીર પ્રમાણ—બાર યોજન.

આયુષ્—બાર વર્ષ.

૩૧ તેધંદ્રિય.

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ ગાઉ.

આયુષ્—૪૯ દિવસ.

૩૨ ચૌરિન્દ્રિય,

શરીર પ્રમાણ—ચાર ગાઉ.

આયુષ્—છ માસ.

૩૩ પ્રથમ નરકના જીવો.

શરીર પ્રમાણ—૭૫૫ ધનુષને ૬ અંગુલ.

આયુષ્—એક સાગરોપમ.

૩૪ બીજી નરકના જીવો.

શરીર પ્રમાણ—૧૫૫ ધનુષ અને ૧૨ અંગુલ.

આયુષ્—ત્રણ સાગરોપમ.

૩૫ ત્રીજી નરકના જીવો.

શરીર પ્રમાણ—૩૧૫ ધનુષ.

આયુષ્—સાત સાગરોપમ.

૩૬ ચોથી નરકના જીવો.

શરીર પ્રમાણ—૬૨૫ ધનુષ.

આયુષ્—૧૦ સાગરોપમ.

૩૭ પાંચમી નરકના જીવો.

શરીર પ્રમાણ—૧૨૫ ધનુષ.

આયુષ્—૧૭ સાગરોપમ.

૩૮ છઠી નરકના જીવો.

શરીર પ્રમાણ—૨૫૦ ધનુષ.

આયુષ્—૨૨ સાગરોપમ.

૩૯ સાતમી નરકના જીવો.

શરીર પ્રમાણ—૫૦૦ ધનુષ.

આયુષ્—૩૩ સાગરોપમ.

૪૦ ગર્ભજ જલચર.

શરીર પ્રમાણ—એક હજાર યોજન.

આયુષ્—કોડ પૂર્વે.

૪૧ અર્ભજ સ્થલચર. (ચતુષ્પદ)

શરીર પ્રમાણ—૭ ગાઉ.

આયુષ્—ત્રણ પદ્યોપમ.

૪૨ ગર્ભજ ખેચર.

શરીર પ્રમાણ—ખેથી નવ ધનુષ્ય.

આયુષ—પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

૪૩ ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ.

શરીર પ્રમાણ—ખેથી નવ ગાઉ.

આયુષ—પૂર્વ કોડ વર્ષ.

૪૪ ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પ.

શરીર પ્રમાણ—એક હજાર યોજન.

આયુષ—પૂર્વ કોડ વર્ષ.

૪૫ સંમૂર્ધિમ જલચર.

શરીર પ્રમાણ—એક હજાર યોજન.

આયુષ—કોડ પૂર્વ વર્ષ.

૪૬ સંમૂર્ધિમ સ્થલચર.

શરીર પ્રમાણ—ખેથી નવ ગાઉ.

આયુષ—૮૪૦૦૦ વર્ષ.

૪૭ સંમૂર્ધિમ ખેચર.

શરીર પ્રમાણ—ખેથી નવ ધનુષ્ય.

આયુષ—૭૨૦૦૦ વર્ષ.

૪૮ સંમૂર્ધિમ ભુજપરિસર્પ.

શરીર પ્રમાણ—ખેથી નવ ધનુષ્ય.

આયુષ—૪૨૦૦૦ વર્ષ.

૪૯ સંમૂર્ધિમ ઉર:પરિસર્પ.

શરીર પ્રમાણ—ખેથી નવ યોજન.

આયુષ—૫૩૦૦૦ વર્ષ.

૫૦ ગર્ભજ મનુષ્ય.

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ ગાઉ.

આયુષ—ત્રણ પદ્યોપમ.

૫૧ સંમૂર્ધિમ મનુષ્ય અને પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચ સૂક્ષ્મ જીવો.

શરીર પ્રમાણ—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આયુષ—અંતર્મુહૂર્ત.

૫૨ ભવનપતિ દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—સાત હાથ.

આયુષ—અસુરકુમારનિકાયના દેવોનું એક સાગરોપમથી અધિક.

નવ નિકાયના દેવોનું દેશે ઉણું બે પદ્યોપમ.

૫૩ વ્યંતર દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—સાત હાથ.

આયુષ—એક પદ્યોપમ.

૫૪ ઋષિપતિ દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—સાત હાથ.

આયુષ—ચંદ્રમા—એક પદ્યોપમ અને એક લાખ વર્ષ.

સૂર્ય—એક પદ્યોપમ અને એક હજાર વર્ષ.

ગ્રહ—એક પદ્યોપમ.

નક્ષત્ર—અર્ધ પદ્યોપમ.

તારા—એક પદ્યોપમનો ચોથો ભાગ.

૫૫ સુધર્મ દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—સાત હાથ.

આયુષ—બે સાગરોપમ.

૫૬ ઇશ્વાન દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—સાત હાથ.

આયુષ્—સાત સાગરોપમથી અધિક

૫૭ સનહુમાર દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—છ હાથ.

આયુષ્—સાત સાગરોપમ.

૫૮ માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—છ હાથ.

આયુષ્—સાત સાગરોપમથી અધિક.

૫૯ બ્રહ્મલોક દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—પાંચ હાથ.

આયુષ્—દશ સાગરોપમ.

૬૦ હાંતક દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—પાંચ હાથ.

આયુષ્—ચૌદ સાગરોપમ.

૬૧ શુક દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—ચાર હાથ.

આયુષ્—સત્તર સાગરોપમ.

૬૨ સહસ્રાર દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—ચાર હાથ.

આયુષ્—અઠાર સાગરોપમ.

૬૩ આનત દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ હાથ.

આયુષ્—ઓગણીશ સાગરોપમ.

૬૪ પ્રાણત દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ હાથ.

આયુષ્ ૨૦ સાગરોપમ.

૬૫ આરણ્ય દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ હાથ.

આયુષ્—૨૧ સાગરોપમ.

૬૬ અન્યુત દેવલોકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—ત્રણ હાથ.

આયુષ્—૨૨ સાગરોપમ.

૬૭ નવ ઐવેયકના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—એ હાથ.

આયુષ્—૧ લા ઐવેયકે ૨૩ સાગરોપમ

૨ જા " ૨૪ "

૩ જા " ૨૫ "

૪ થા " ૨૬ "

૫ મા " ૨૭ "

૬ ઠા " ૨૮ "

૭ મા " ૨૯ "

૮ મા " ૩૦ "

૯ મા " ૩૧ "

૬૮ પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવતા.

શરીર પ્રમાણ—એક હાથ.

આયુષ્—વિજય, વિજયંત, જયંત અને અપરાજિત એ ચાર

વિમાનના દેવતાઓનું ૩૧ થી ૩૩ સાગરોપમ.

સર્વોર્થસિદ્ધ વિમાને—૩૩ સાગરોપમ.

॥ अथ श्री जीवविचारप्रकरणं प्रारभ्यते ॥

॥ आर्यावृत्तं ॥

भुवणपईवं वीरं, नमिऊण भणामि अबुहबोहत्यं ॥

जीवसरूवं किंचिवि, जह भणियं पूव्वमूगीहि ॥ १ ॥

जीवा मुत्ता संसा, -रिणो य तस थावरा य संसारी;
पुढवि जल जलण वाऊ, वणस्सई थावरा नेया ॥ २ ॥

फलिहमगिरयणविदुम, -हिंगुलहरियालमणसिलरसिदा ॥

कणगाइ धाउ सेदी, वन्निय अरणेट्टय पलेवा ॥ ३ ॥

अब्भय तूरी ऊसं, मट्टी पाहाणजाइओ णेगा ॥

सोवीरंजणलुणाइ, पुढविभेया इ इच्चाई ॥ ४ ॥

भोमंतरिख्वमुदगं, ओसा हिम करग हरितणू मय्या ॥

हुंति घणोदहिमाई, भेआ णेगा य आउस्स ॥ ५ ॥

इंगाल जाल मुम्मुर, उक्कासणि कणग विज्जुमाईया ॥

अगणिजियाणं भेया, नायव्वा निउणबुद्धीए ॥ ६ ॥

उब्भायग उकलिया, मंडली महसुद्धगुंजवाया य ॥

यणतणुवायाईया, भेया खलु नाउकायस्स ॥ ७ ॥

साहारणपत्तेया, वणस्सइजीवा दुहा सुए भणिया ॥

जेसि मणंताणं तणु, एगा साहारणा तेऊ ॥ ८ ॥

कंदा अंकुर किसलय, पणगा सेवाल भूमिफोडा य ॥

अल्लयतिय गज्जरमो, -त्य वत्थुला थेग पल्लंका ॥ ९ ॥

कोमलफलं च सव्वं, गूढसिराईं सिणाइपत्ताई ॥

गोहरिकुँआरिगुग्गुलि, गलोयपमुहा इ छिन्नरुहा ॥ १० ॥

इच्चाइणो अणेगे, हवंति मेया अणंतकायाणं ॥

तेसि परिजाणणत्थं, लख्खणमेयं सुए भणियं ॥ ११ ॥

गूढसिरसंधिपव्वं, समभंगमहीरुगं च छिन्नरुहं ॥

साहारणं सगीरं, तव्विवरियं च पत्तेयं ॥ १२ ॥

एग सरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ॥

फलफूलछल्लिकट्ठा, मूलगपत्ताणि बीयाणि ॥ १३ ॥

पत्तेयतरं मुत्तुं, पंचवि पुढवाईणो सयललोए ॥

मुहुमा हवंति नियमा, अंतमुहुत्ताउ अदिस्सा ॥ १४ ॥

संख कवड्डय गंडुल, जलोय चंदणगअलसलहगाई ॥

मेहरि किमि पूअरगा, वेइंदिय माइवाहाई ॥ १५ ॥

गोमी मंकणजूआ, पिपीलि उदेहिया य मक्कोडा ॥

इल्लिय घयमिल्लीओ, सावय गोकीडजाइओ ॥ १६ ॥

गदहयचोरकीडा, गोमयकीडा य धन्नकीडा य ॥

कुंथु गुवालिय इलिया, तेइंदिय इंदगोवाई ॥ १७ ॥

चउरिंदिया य विच्छ, ठिक्कुण भमरा य भमरिया तिड्डा ॥

मच्छिय डंसा मसगा, कंसारी कविलडोलाई ॥ १८ ॥

पंचिंदिया य चउहा, नारय तिरिया मणुस्स देवा य ॥

नेरइया सत्तविहा, नायव्वा पुढविमेएणं ॥ १९ ॥

जलयरथलयरखयरा, तिविहा पंचिंदिया तिरिख्खा य ॥

मुसुमार मच्छ कच्छ, गाहा मगरा य जलचारी ॥ २० ॥

चउपय उरपरिसप्पा, भुयपरिसप्पा य खलयर तिविहा ॥

गोसप्पनउलप हा, बोधन्वा ते समासेणं ॥ २१ ॥

खयर रोमयपरुखी, चम्मयपरुखी य पायडा चेव ॥

जरलोगाओ बार्हि, समुग्गपरुखी विययपरुखी ॥ २२ ॥

सन्वे जल-थल-खयर, समुच्छिमा गन्भया दुहा हुंति ॥

कम्मा-कम्मगभूमि, अंतरदीवा मणुस्सा य ॥ २३ ॥

दसहा भवणाहिर्इ, अट्टविहा वाणमंतरा हुंति ॥

जोइसिया पंचविहा, दुविहा वेमाणिया देवा ॥ २४ ॥

सिद्धा परनस भेया, तित्थअतित्थाइसिद्धमेणं ॥

एए संखेवेणं, जीवविगप्पा समख्खाया ॥ २५ ॥

एएसि जीवाणं, सरीरमाउठिई सकायम्मि ॥

पाणाजोणिपमाणं, जेसि जं अत्थि तं भणिमो ॥ २६ ॥

अंगुलअसंखभागो, सरीर-मेगिंदियाण सन्वेसि ॥

जोयणसहस्समहियं, नवरं पत्तेयरुख्खाणं ॥ २७ ॥

चारस जोयण तिन्नेव, गाउआ जोयणं च अणुकमसो ॥

वेइंदियतेइंदिय, चउरिंदियदेहमुच्चत्तं ॥ २८ ॥

धणुसयपंचपमाणा, नेरइया सत्तमाइ पुहवीए ॥

तत्तो अद्धधूणा, नेया रयणप्पहा जाव ॥ २९ ॥

जोयणसहस्समाणा, मच्छा उरगा य गन्भया हुंति ॥

घणुहपुहुत्तं परुखी, भुयचारी गाउअपुहुत्तं ॥ ३० ॥

खयर धणुहपुहुत्तं, भुअगा उरगा य जोयणपुहुत्तं ॥

गाउअपुहुत्तमित्ता, समुच्छिमा चउप्पया भणिया ॥ ३१ ॥

छवेव गाउआइं, चउपया गब्भया मुणेयव्वा ॥
 कोसतिगं च मणुस्सा, उकोस रत्तीयाणेणं ॥ ३२ ॥
 ईसाणंत सुराणं, रयणीओ सत्त हुंति उच्चत्तं ॥
 दुग दुग दुग चउगेवि, -ज्जणुत्तरेक्कि परिहाणी ॥ ३३ ॥
 बावीसा पुढवीए, सत्त य आउस्स तिन्नि वाउस्स ॥
 वाससहस्सा दस तरु, मणाण तेऊ तिरत्ताऊ ॥ ३४ ॥
 वासाणि बारसाऊ, विइंदियाणं तिइंदियाणं तु ॥
 अउणापन्न दिणाइं, चउरिदीणं तु छम्मासा ॥ ३५ ॥
 सुरनेरइयाण ठिई, उकोसा सागराणि तिच्चीसं ॥
 चउपयतिरियमणुस्सा, तिन्नि य पलिओवमा हुंति ॥ ३६ ॥
 जलयरउरभुअगाणं, परमाऊ होइ पुव्वकोडीओ ॥
 पख्खीणं पुण भणिओ, असंखभागो अ पलियस्स ॥ ३७ ॥
 सव्वे सुहुमा साहा-रणा य सम्मुच्छिमा मणुस्सा य ॥
 उकोस जहन्नेणं, अंतमुहुत्तं चिय जियंति ॥ ३८ ॥
 ओगाहणाउमाणं, एवं संखेवओ समख्खायं ॥
 जे पुण इत्थ विसेसा, विसेसमुत्ताउ ते नेया ॥ ३९ ॥
 एगिंदिया य सव्वे, असंखउस्सप्पिणी सकायम्मि ॥
 उववज्जंति चयंति य, अणंतकाया अणंताओ ॥ ४० ॥
 संखिज्जसमा विगला, सत्तव्व भवा पणिदितिरिमणुआ ॥
 उववज्जंति सकाए, नारय देवा य नो चेव ॥ ४१ ॥
 दसहा जिआण पाणा, इंदियऊसासआउबलरूवा ॥
 एगिदिणसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्ठेव ॥ ४२ ॥

असन्निसत्री पंचि-दिणसु नव दस कमेण बोधव्वा ॥
 तेहि सह विप्पओगो, जीवाणं भन्नए मरणं ॥ ४३ ॥
 एवं अणोरपारे, संसारे सायरम्मि भीरम्मि ॥
 पत्तो अणंतखुत्तो, जीवेहि अपत्तधम्मोहि ॥ ४४ ॥
 तह चउरासी लख्खा, संखा जोणीण होइ जीवाणं ॥
 पुढवाईण चउण्हं, पत्तेयं सत्त सत्तेव ॥ ४५ ॥
 दस पत्तेयतरूणं, चउदस लख्खा हवंति इयरेसु ॥
 विगलिदिणसु दो दो, चउरो पंचिदितिरियाणं ॥ ४६ ॥
 चउरो चउरो नारय, सुरेसु मणुआण चउदस हवंति ॥
 संपिडिआ य सव्वे, चुलसी लख्खा उ जोणीणं ॥ ४७ ॥
 सिद्धाण नत्थि देहो, न आउकम्मं न पाणजोणीओ ॥
 साइअणंता तेसि, ठिई जिणंदागमे भणिया ॥ ४८ ॥
 काले अणाइनिहणे, जोणि गहणम्मि भीसणे इत्थ ॥
 भमिया भमिद्वि चिरं, जीवा जिणवयणमलहंता ॥ ४९ ॥
 ता संपइ संपत्ते, मणुअत्ते दुल्लहेवि संमत्ते ॥
 सिरिसंतिसूरी सिट्ठे, करेह भो ! उज्जमं धम्मो ॥ ५० ॥
 एसो जीववियारो, संखेवरुईण जाणणाहेऊ ॥
 संखित्तो उद्धरिओ, रुद्धाओ सुयसमुद्धाओ ॥ ५१ ॥

॥ इति श्रीजीवविचारप्रकरणं ॥

અવિરલ મુનશીજી દિવ્ય

[illegible]

